

TXILLARDEGI ETA (KRISTAU?) ERLIJOA

Sebastian Gartzia Trujillo

SARRERA

Egun on. Gaurko mintzaldi honetan honako tesi hauek aurkeztu nahi dizkizuet (I. DIAPOSITIBA)¹:

LETURIA-REN EGUNKARI EZKUTUA ETA ERLIJOA

- 1^a. Jose Luis Alvarez Enparantza, Txillardegi, *idazle erlijiosoa?*
- 2^a. Leturiaren erlijiotasunaren urratsak
- 3^a. M. Unamuno Leturiarengan eragile?²
- 4^a. Existenzialismo *razionalista* ala *kristau* existenzialismoa?

Lau tesi horiek tesi irekiak dira. Eztabaidagarriak, beraz (hortixe galdera markak). Nik tesi horien aldeko arrazoiak ematen saiatuko naiz; badakit, hatik, beste iritziak ere defendagarriak direna. Gaur biltzen garen foro «informal» honetan, giroa aproposa da behin-behineko tesiei buruz iritziak emateko, elkarren osagarriak batzuen batzuk, elkarren kontrakoak besteren batzuk. Horixe da udako ikasturte hauek dakarkiguten abantaila... eta nondik mugituko garen argitu eta gero, goazen harira: Txillardegi eta erlijioa.

Galdetuko banizue zein den *Leturia-ren egunkaria ezkutua*ren gai edo eduki nagusia, zer erantzungo zenidakete?

- Maitasunezko historio erromatiko-tragiko bat?
- Leturiaren edota edozein gizakiren existentzia kezka zein goragaleari buruz barne-elkarrizketa bat?
- Gizakiaren eta Jainkoaren arteko erlazio arazotsuari buruz hausnarketa erlijioso bat?

¹ Ikus *Eranskina*.

² TXILLARDEGI, *Hitza hitz. Txillardegiren solasean*, Elkar, 1996, 54. or.: «Nire Unamunozaletasuna erakusten duen beste artikulu bat eman nuen argitara segidan (59, 1957. urtean), “Unamuno eragile” izenburuaz».

Bada hirurotatik bat aukeratu beharrean, nik *arazo erlijioa* aukeratu nuke *Leturia*-ren eduki nagusitzat, eta, Txillardegi literaturgile bezala (ez hizkuntzalari bezala, noski), idazle erlijiosoen artean sartuko nuke. Ez naiz bakarra. Irakurtzen baduzue Elkar argitaletxeko kritikariek Txillardegiren ezaugarri nagusiaren gisa azpimarratu dutena, hauxe topatuko duzue: «Sinesmenaren –diote– edo geroko bizitzaren arazoak nahiko kezkatzen du Txillardegi». Kokatze horretan Txillardegi bera ados legokeela uste dut, *Leturia* ere bai. Hona hemen frogak (II. DIAPOSITIBA):

LEHEN ZATIA

JOSE LUIS ALVAREZ ENPARANTZA, Txillardegi, idazle erlijioa

«Txillardegi idazle erlijioa» baieztapenari buruz, Leturiak

- *Egunkari-azpigeneroa zergatik aukeratu duen justifikatzerakoan, zera diosku*: «Munduan erlijiozko fedea galdu-ala kezka eta zalantza aunditu zaizkio egungo gizonari, ta aiekin batera, geroz eta gehiago ugaritu dira *barne-egunkariak*, benetako literatura-moda biurtu arte» (74)³.
- *Literatura korronteaz (existentzialismoaz, alegia) zera dakigu*: «La filosofía existencial (es) producto (reacción) de la inhibición religiosa (del racionalismo decimonónico)» (ZAMBRANO, M.)⁴.
- *Maitasunezko historia aukeratu dutenei Leturiak hauxe argitzen die*: «Maitemintzen geranean... ez du ameskia andregaiak sortzen, gure *Jainko-egarriak* baizik» (117).
- *Arazo erlijioa aukeratu dugunoi, ostera, Leturiak zera aitortzen digu*: «Argi ikusi dut gaur, eta bihotz-utsunearen sustraiari igarri diot: Jainkoaren egarria da gizonaren zorion-miña (117). «Jainkoaren bearra da gizonaren sustraia bera: gizona ukatu gabe, ezin diteke au uka» (121).

Beste literatura lanetan ere, arazo edo gai erlijiosoaz, behin eta berriz, espresuki eta bereziki aritzen da Txillardegi (III. DIAPOSITIBA):

- *Peru Leartzakoan* esaterako (1960), non, Txillardegik berak aitortzen digunez, gaurko agnostiko askori gogoko izaten zaien Jainkorik gabeko *erlijioa* den «budismoaren presentzia nabaria baita»⁵.

³ Horrelaxe, kako artean, alegia, *Leturia-ren egunkari ezkutua* lehen argitalpenetik ekarritako aipuak. Ikus 75. or. ere: «Orregatik, tristerik edo irrikitan gaudenean idatzi ohi dugu (*egunkariak*): emakume maitatuaren baietza entzuteraño, Jainkoaren bidea aurkitu arte, egiteko gaizki dijoazkiguño, eta abar... ta auxe ikusten da garbiro *Leturia'ren Egunkarian*».

⁴ ZAMBRANO, M., *Unamuno*, Debate, Barcelona, 2003, 81.-90. or.

⁵ TXILLARDEGI, *Hitza hitz*, o. cit., 55. or. eta 136. or.. «Budismoaren tentaldia sumatzen du, baina bide erdian geratzen da eta etsipen osoan».

– *Elsa Scheleeni* buruz (1965) Mari Jose Olaziregik zera esaten digu: «Se nos presentan reflexiones referentes a la religión y la secularización (el problema de la secularización se ve reflejada en las dudas religiosas que presenta Munier tras haber conocido a Elsa)», eta Txillardegik berak haxe nabarmentzen du: «Meunier apaiz-ohiak bere buruan nortzen duen eliz-krisaldia, esate baterako, bizi-bizian zen Euskal Herrian 1967-ko urtean; baina, lehenago gertaturik, ez maila berean European edo Belgikan. Gogoan har, esate baterako, esaten dudanaren adierazgarri gisa, Rikardo Arregi-ren artikulua-andanak; edo-ta Mikel Urkola-ren “Sekularrak apaiztu” liburua. Gogoan har, ere berean, fede zaharra galdu eta berriak sendoturik, ezker abertzalearen multzo isiletara igaro zen “defroqué” mordo gaitza, eta mamitu zuen apostolutza harrigarria».

Horrez gain, Txillardegi behin eta askotan gai-erlijiosora itzultzen da idatzi dituen artikulua ugariatzen:

– «Kierkegaarden hazia, Unamumoren lore (1955)» Txillardegiren *existentzialismoari buruzko* artilukua, esaterako, eta Budari buruzko «Mendeurren oargarri bat» (1956), eta «Fulton Sheen: Religión sin dios», *Egan*, 5-6 (1956), 155.-157. or. eta «Unamuno eragille» (*Egan*, 3-4, (1957), 170.-177. or., eta «Betikoaz agian», *Egan*, 1-2, 1958, 43.-47. or., eta «Sinistu ezinean iges egin behar», *Jakin*, 27-28 (1967), 16.-22. or., eta «Sartre: Lekuko eta gidaria» (1983)... eta prestatzen ari den saiakeren artean, «Erljioaz eta Antropozentrismoaz» arituko dela aurreratu digu in «Egunen harian», 05.10.26.

– *Zilegi bekit excursus labur bat*: Askotan esana da erlijio edo Jainkorik ez dagoela gaurko euskal literaturan. Ene ustez, ez da iritzi zuzena: Iratzeder, Xalbador, Lekuona, Gandiaga, Manex Erdozaintzi, X. Lete, JA Artze... gaur-gaurkoak ditugu eta, beste arlo batzuk landu badituzte ere, idazle erlijiosoak dira, eta Txillardegi bera, nire iritziz, eta idazle horietariko batzuek oso mezu jatorrak zein originalak azaldu eta adierazten dizkigute. Jainkoa edo erlijioarekiko kezka gutxitu da, bai, ia desagertzeraino ere, euskal literaturan 60ko hamarkadaren inguruan eta geroan jaiotako idazleengan: Atxaga, Sarrionandia, Saizarbitoria, Arrieta..., baina aipatu dizkizuedan lehendabiziko horiek gaurkoak ditugu, ez nolanhikoak gainera, eta arlo erlijiosoa landu dute, eduki interesgarrian eta forma ederrean.

Lehendabiziko ondoriok (IV. DIAPOSITIVA)

Txillardegiren literatura lanak, beraz:

1.a, Literatura erlijiosoan sar daitezke (non egokiago?).

2.a, Sartzekoak dira, esaterako, Charles Moeller-en *Literatura del siglo XX y cristianismo* moduko bilduma batean, hortxe agertu baitziren Txillarde-

gik «berrogeitamarreko hamarkadan gehien estimatu zituen idazleak»: Gabriel Marcel, Miguel Unamuno, Jean Paul Sartre, Simone de Beauvoir, Albert Camus, Carles Peguy⁶...

3.a, J. P. Sartre: «Badaude existentzialista talde bi: lehenak, kristauak direnak: talde honetan Jaspers eta Gabriel Marcel sartuko nituzke⁷; bigarrenak, jainkogabeak: Heidegger, Frantziako existentzialistak eta ni neu (Sartre)⁸».

Txillardegiren erlijiotasunari buruzko lehen atal hau Txillardegiren beraren aipu adierazgarri batekin bukatu nahi nuke: «Leturia idatzi nuenean, bere burua kristau existentzialistatzat jotzen nuen». Beraz, gaika antolaturiko euskal literaturaren argitalpen batean, Txillardegi inon kokatzeko, literatura erlijiosoa-aren barruan kokatu ahal izango genuke (behar nonbait), zer eta Txillardegi agnostikoa izanik, are eta ateoia nonbait. Baina azaleko kontraesan horrek idazle erlijiosoa zer den aztertzeraz garamatza zuzen-zuzen.

Zer da (idazle) erlijiosoa izatea? (V. DIAPOSITIBA)

Espezialista guztiek onartzen dute erlijioa zer den zehaztea ez dela erraza. Erlijiosoa, ez da *strictu sensu* berdintzen euskal literaturan horren ohikoak izan ditugun otoizgile edota sermogileekin. Otoizgileak eta sermogileak erlijiosok izaten dira, noski, baina beroriek ez dute erlijio esparrua agortzen, ezta sinestunek ere. Nire ustez, erlijioaren paradigma ondoen betetzen dutenak; «zelariariak» dira..., talaiariak, alegia: «Begirale, ze gualdi dugu?» (Is 21 11)⁹.

Erlijiosok, Diogenesen antzera, argiontzia eskuan, Jainkoaren: «Nun daude Zu? (123) edota gizakiaren misterioaz: «Nor naiz ni, bada?» (134) *galdezka* ibiltzen dira, harat-honat, gora ta behera: «Zerbait Absolutu bear nuen biotzak. Artan atsedena eta atsegiña edateko. Betetasun bear nuen, osotasuna, gelditasun osoa, pake egiazkoa, egia utsa, denetik dena» (117)¹⁰.

⁶ 1950 urtearen inguruan, Txillardegik honako idazle existentzialista hauek irakurri zituen: «Unamuno, Kierkegaard, Jaspers, Heidegger, Sartre, Camus eta Marcel; Marcel batez ere... Existenzialismoaren garaiak ziren eta gu garai hartako seme. Nolabait gure burua definitu izan behar banu, existentzialista abertzaleak ginela edo intelektual konprometituak izan nahi genuela esango nuke, Sartreren eraginagatik edo», in *Hitza hitz*, o. cit, 52. or.

⁷ Baita Kierkegaard, Chestov, Berdiaeff, Maine de Biran, Karl Barth, Blondel, Scheler, Charles Peguy...

⁸ Heidegger jainkogabea existentzialisten artean sartzen du Sartrek, arrazoiz, Heideggerrek atotzat jotzen baitu bere burua, eta, hala ere, O. PÖGGELER-ek *El camino del pensar de Martín Heidegger*, Madrid, 1986, 282. orrialdean, zera diosku: «El problema de Dios está desde el inicio en el camino del pensar de Heidegger».

⁹ *Eginak* (San Paulok), 17, 27-28: «Arek (Jainkoak) gizon bakar batengandik gizadi guztia egin dau... guztiak Jainkoaren *billa ibilli* daitezzen eta *itsumustuan* izanda be aurkitu dagien, gutariko bakoxtagandik *urrun ez dago-ta*». Mistikoak «vigías del abismo» (J. OTON), «exploradores del infinito» (UNDERHILL, E.) eta abar; ikus in MARTIN VELASCO, J., *Mística y humanismo* PPC, Madrid, 2007, 247. or. (9) Ikus, nahi izanez gero, «Ohar osagarriak».

¹⁰ *Ibidem*, 97. or.: «La presencia del Misterio, centro del fenómeno religioso».

Zenbatu duzue zuetariko inork zenbat *galdera agertzen dira Leturiaren egunkari eskutuan*?¹¹: «Zein da gizonarentzat bere etorkizunarena baño buru-auste larriagorik? (123). Edozein fedek balio al du besteak aña?... Nork garamatzizke, ortaz, egiazko gure elburura? (125). Baiña, zein fede? Edozein? Zein bide? Zein absolutu? (128). Zertarako ainbeste lan eta neke? (129). Nori deituko? (131). Eta zer da maitasuna? (136). Nere onetan egoteagatik, ezetsi al nazake ausaz Jainkoak?» (138).

Eta zer galdera mota egiten dute (idazle) erlijiosok? Bada, gehien-gehienetan, *muga-galdera* deritzonak¹²:

- Martin Heidegger: Zergatik izakia eta ez ezereza?
- Ignacio Ellakuria: Zergatik ezereza: txirotasuna, zapalkuntza, heriotza... eta ez izakia = izatea? (galdera horretatik etikaren beharra sor dakiguke)¹³.
- Leturia: Non daude mugagabeko bide ezkutuak? (102) Nor naiz, ni, bada? Nola jaio nintzan? (134)...

Izan ere erlijiosok *bizitzaren* (heriotza barne) *zentzuaz* edota *norabideaz* galdetzen dute, behin eta berriz... eta berriz ere, erantzun osorik ez baitute inoiz aurkitzen¹⁴: «Guztiz egokia deritzat onengatik erlijioari, bestegatik ez ba litz ere. Gizonaren *elburua* Zeruan(?) jarritz, *bide* utsa bihurtzen du biziera, ta itxaropenak eta lillurak gordetzeko aukera bakarra ematen dio gizonari» (120).

Galdera edo kezka (VI. DIAPOSITIBA)

... eta Nori galdetu?: Sakratua, lilugarria (beldugarria ere, zenbait kultura eta agerpenetan) izan *litekeen* gutaz «beste» norbaiti: «Erlijiozkoa da berez gizonaren utsunea, ta ez dauka mundu onetakoaz asetzerik» (117).

¹¹ RODRÍGUEZ PANIZO, P, «Dios Misterio», *Sal Terrae*, 93, (2005) 241.-251. or.: «George Steiner ha llamado al ser humano un “imperativo de interrogación”, y Karl Rahner afirma que el hombre no tiene una pregunta, sino que él mismo es esa pregunta (Cf. Grundkurs, 23)».

¹² STEINER, G, *Presencias reales*, Barcelona, Destino, 1991: «Lo queramos o no, estas abrumadoras y tópicas inexplicabilidades y el imperativo de interrogación que está en el núcleo del hombre nos convierten en vecinos cercanos de lo trascendente. La poesía, el arte y la música son el medio de esa vecindad». GONZALEZ FAUS, J. I., *El rostro humano de Dios*, Sal Terrae, Santander, 2007, 5. or.: «Nuestras preguntas últimas o esa pregunta que nos constituye».

¹³ ELLACURIA, I., «Función liberadora de la filosofía», *Estudios Centroamericanos* 435-436 (1985), 50. or.: «Quizás en vez de preguntarse por qué hay más bien entre que nada, debería haberse preguntado por qué hay nada –no ser, no realidad, no verdad, etc.– en vez de ente». DERRIDA, J., *La religión*, PPC, Madrid, 1966, 43-46. or. «La religión es respuesta, es respuesta como responsabilidad».

¹⁴ TILLIC, P.: «Ser religioso significa plantearse apasionadamente el sentido de nuestra vida y estar abierto a las respuestas que incluso pueden llenarnos de estremecimiento». WITTGENSTEIN, L., «Podemos llamar Dios al sentido de la vida, esto es el sentido del mundo». (14)

Beste metaforaz ere balia gaitzke erlijioa zer den hurbiltzeko: *Radarraz*, alegia. Erantzunik ote? distirarik nonbait?¹⁵. Bizitzaren zentzuaz tentsio edo emetasunari eustea horixe dagokio erlijioari: «Non dago-ta nere irten-bidea?» (81).

«Erljio» hitza latinetik datorrigu: re-ligio < religio = (ber)lotu. «Erljioa erligazioa da, zehazkiago esanda, erligazioaren irudikatzea» (X. Zubiri). Erligazio horrek honako hiru ñabardura ditu:

- Bizitza-zentzumenaren *antsia* hori, zeini (zeri) lotu?
- Polo edo mutur bi behar dira: Gizakia eta...
- ... gizakiaz beste polo edo muturra, gizakia ez izateagatik, *nabari* ez zaiguna.

Polo edo mutur bi horiek ez dira, berez, maila edo *status* berberakoak izan behar: Prometeo edo Unamuno? edota gizaki modernoa ere (batzuen batzuk, behinik behin?) vs. Jainkoa¹⁶, esaterako. Areago ere. Gizakiok beste muturrari eskatzen diogun erantzun zein betetasunagatik, mutur edo polo bi horien artean, *desproporzio*¹⁷ halako bat dago(kee)la kontuan hartzekoa da: hortixe ez zaigu gazakioi beste polo edo mutur hori guztiz ulertu zein hartzerorik, hortixe betiko bilatze edo galdetzea, hortixe hurbiltze hutsa («Erantzi oinetakoak»¹⁸): «Nere bidea... Arkituko al dut!» (113).

Areago ere bai, nonbait. Bilatze horretan, kontrakoa iruditu arren, erlijio (sinesmen?) inizatiba beste mutur horri omen dagokio, eta ez gizakiari: «Quid eligimus, nisi primus eligamur?» (San Agustin, *Hitzaldiak*, 34 2.5). Baina, baliteke, dagoeneko, *sinesmen* mugan bertan ibiltzea.

- *Sinesmena*, erlijioaren ildoan sortzen bada ere, guztiz diferentea da. Sinesmenak muga-galderari *aurpegia* ematen dio. Sinesmenaren bidez, *pathoz bereziz* hornituriko «pertsona» baten irudipena agertzen zaigu (metafora, sinbolo edota analogia tarte): Jesusen Aita, esaterako, edo Ala; biak Jainkotzat onartuak, *biak ezberdinak*¹⁹.

«Jainkoaren *begiratzea* maitatzea da» azaltzen digu sinesmenaren esperientziaz Gurutzeko Joan doneak. Ikuspuntu hori hurbilago dago existentzialistotik, Aristoteles-en ontologiatik baino: «Ante la “causa sui” (uno) no puede caer... de rodillas, así como tampoco puede tocar instrumentos ni bailar ante este Dios (ontológico)»²⁰.

¹⁵ ... edota «ahotsa». GONZÁLEZ FAUS, J. I., *El rostro...*, o. cit., 57. or. «Una característica del Dios bíblico (es) que no revela como “objeto”, sino como “voz”. El objeto es dominable y manejable. La voz llama, anuncia o interpela, pero no puede ser poseída».

¹⁶ Gogoratu Jakobena eta Jaikoaren (aingeruaren) arteko burruka (Has 32, 5 eta j.).

¹⁷ Honetara, Pascal: *Pensees*, II, 72, Heidegger: *Identidad y diferencia*, Pfullingen, 1957, 62-63. or. (17)

¹⁸ Has 3 5.

¹⁹ GONZÁLEZ FAUS, J. I., *El rostro humano de Dios*, o. cit., 2007, atzeko azalean: «Llamar a Jesús simplemente “Dios” se presta a infinitos malentendidos que impiden conocer la revelación de Dios y evaporan la humanidad real de Jesús. El rostro es la mejor revelación de cualquier intimidad personal, y esto puede aplicarse también a la relación entre Jesús y Dios».

²⁰ HEIDEGGER, M., *Identidad y diferencia*, Anthropos, Barcelona, 1988, 153. or. PÖGGEDER, O., *El camino del pensar de Martin Heidegger*, Madrid, 1986: «Para Heidegger no es Dios

Simesmenak, haatik, ez du galderarik ezabatzen: «La tarea fundamental de una teología (fe) dispuesta a hacer frente a los desafíos que el mundo globalizado plantea al cristianismo (a toda creencia)... no consiste tanto en responder a estas preguntas como en impedir su olvido»²¹.

Gurutzeko Joan donearen esaldian, sinesmenaren hiru ezaugarri azpimarratzen zaizkigu:

- a) Sinesmenaren helburu edo muturra «Jainko Pertsonala» dela,
- b) Sinesmen prozesuaren ekimen edo inizatiba gizakiaz «Bestearena» omen dela: «Beste batek gu aukeratzen uztea» (136),
- c) Sinesmen prozesua ez dela arrazoimen hutsekoa, askoz konplexuago baizik: Maitatuak sentitzea ere sartu behar baitugu erlijio dinamika horretan: «Ni aukeratu ez-baña ni aukeratzea gertatu zaidalako» (137).

«Zein da, ortaz, fedearena baño egintza bidezkoago ta gizonezkoagorik?» (127).

Jakite ezberdinak (VII. DIAPOSITIBA)

Zientzia, filosofia eta erlijio jakiteak jakite ezberdinak dira. Bereizketa hori ez egiteagatik, behin baino gehiagotan, arazoak korapilatzen zaizkigu erlijioaz aritzen garenean (bai guri, bai Unamunori, baita Leturiari ere)²²:

Jakitearen *subjektuaren* eta *objektuaren* artekoegokitasuna²³.

– Zientziak *arrazoian* oinarritzen du eta *errealitate fisikoak* edo *banan-banakoak* aztertzen ditu²⁴.

– Filosofia ere, *arrazoian* oinarrituz, *errealitate orokor* eta *abstraktuez* aritzen da.

mismo quien está muerto, sino el Dios experimentado en la historia acontecida occidental, determinada por la metafísica» (teologiaz ere, zeren, Heideggeren iritziz: «Toda la teología (occidental) es metafísica y toda la metafísica es teológica».

²¹ METZ, J. M., *Memoria passionis*, Sal Terrae, Santander, 2007, 11. or.

²² Ikus horretaz, GONZÁLEZ FAUS, J. I., «Carta a José Antonio Marina», in *El rostro humano de Dios*, o. cit., 11-18. or. (22)

²³ Definizio klasikoaren arabera, «egia» *adaecuatio intellectus et rei* da. GONZÁLEZ FAUS, J. I., *Ibidem*. 28. or.: «Esa definición clásica de la verdad ha sido varias veces criticada (aunque no sé si superada) en la filosofía moderna: por ejemplo, en el opúsculo de Heidegger sobre la esencia de la verdad. Lo cual tampoco significa que esa concepción no tenga su dosis de validez... Esa validez podría ser recuperada si definiéramos la verdad como *correspondencia* (no adecuación) entre la razón y la realidad. La correspondencia es más modesta que la identificación: llega a la realidad, pero respetando su alteridad, no tragándosela. Y en ese respeto de la alteridad vuelve a aparecer la presencia del sujeto en el conocimiento y la relación entre ética y conocimiento».

²⁴ Gero eta gutxiago, omen. Ikus ESTRADA, J. A., *La pregunta por Dios*, Desclée de Brouwer, 384. or.: «Si la comprensión de un universo dinámico, con espacio y tiempo relativos, ha planteado problemas metafísicos, algo parecido ha ocurrido con la mecánica cuántica». (24)

- Erljioa, haatik, giza bizitzaren zentzuaz alde edo dimentsio askodun jakite konplexua omen da²⁵: a) «Emozio eta arrazoi osagaien arteko elkarketa, desira eta hausnarketa (Estrada), “intuizioa” eta sentimenduak (Leturia), “convicciones, certezas, creencias” diote teologoek, maite-edo herri-mina bezalatsukoa, munduaren eta gizakiaren *dimentsio enigmatikoa* eta misteriotsua errespetatzen duena»: «Es cierto que las creencias determina nuestros sentimientos, pero también lo es que nuestros sentimientos determinan nuestras creencias. Es esa interacción enrevesada, circular de los afectos y los conocimientos, lo que quería resaltar. Somos afectividades conscientes y pensantes. Separar el campo del afecto del campo de los conocimientos falsea la realidad»²⁶.

Heideggerrek jakiteen arteko bereizketa bera egiten du, subjektuen aldetik:

- «El pensador (el científico, el filósofo) dice el ser. El poeta (SG, el religioso) nombra lo sagrado. Es el poeta quien descubre la verdad última de este diálogo que es el hombre» (HEIDEGGER)²⁷;

baita Leturiak ere:

- «Noiztanik da gizona pentsakorra? (100) Bañan ulermena, argizagi itzalkorra da. (138). Buruari uko egiñez, bidean abiatzen naiz azkenik. Gora biotza!» (139).

Erljioaren eta sinesmenaren arteko erlazioak (VIII.DIAPOSITIBA)

Hori guzti hori dela eta, *erljioa* eta *sinesmena* erlazionatuta izaten dira:

– Guztiz arrazoizkoak ez dira:

- Batetik, erljio-objektuaren arrazoiarekiko desegokitasunagaitik: «Beti onartzen dira aurre-absolutuak. Ezin irten diteke utsetik. Gero piskanaka ta etendurarik gabe eraikitzen joate arren. Jauzi egin bear da beti asieran: “intuizioa” dela, edo nai dugun eran deitu dezakegun lenengo oinkada. Izenak ez du ajolik» (130); eta
- Bestetik: Objektuaren (Jainkoaren) ezin besarka-ezintasunagaitik: «Un Dios que tiene que hacer demostrar su existencia es en definitiva un Dios muy poco Dios y la demostración de su existencia a lo más que puede llegar es a una blasfemia» (NIETZSCHE).

²⁵ Ezagutza, maitasun, emozio eta sentimendu elkarren arteko eraginatik sortzen omen da giza ezaguera edo adimena (Pentsamendu sistemikoa). «A partir de un breve repertorio de habilidades afectivas, perceptivas y motoras edifica (el niño/niña) su propia *inteligencia* y el mundo». (25)

²⁶ Ikus ESTRADA, J. A., *Las imágenes de Dios*, o. cit., 21.-53. or.: «El lenguaje sobre Dios».

²⁷ «En la búsqueda de lo absoluto, ya lo señaló también Rafael Alberti, Juan Ramón (Jiménez) identificaba poesía y religión», in URKIZU, P., «Poesía y pensamiento poético», *Serta*, 9 UNED, 2006-2007, 372. or.

- Arrazoizkoak ez (guztiz edota bakarrik, behinik behin), «arrazoigarriak» (barka bekit neologismoa), ostera, bai: «Egon beti prest zeuen itxaropenaren arrazoa eskatzen dizuenari erantzuna emateko» (1 P., 3, 15).

Arrazoimen-arrazoigarritasun dinamika horretan, ez erlijioak, ezta sinesmenak ere, ezin dute arrazoimenaren kontrako ezer onartu, ezta defenditu ere, baina, erlijioaren edota sinesmenaren edukiaz... arrazoiak («sinesgarritasunaren zioak»? (erdaraz, «motibos de credibilidad») eman behar²⁸.

Eta horrekin lehen tesia bukatutzat jotzen dut, eta bigarrenera igarotzen naiz: Leturiaren erlijiotasunaren arrazoiak ematera, alegia.

Dena dela, horretan sartu aurretik, utz iezadazue gehigarritxo bat eranstean.

Erantzuteko formak (IX. DIAPOSITIBA)

Erljioak planteatzen digun galderei, era edo jarrera ezberdinez erantzun diezaiekegu:

- Erantzunik ez daukana → agnostikoa ei da. Agnostikoa
 - ... hertsia izan daiteke edo *eszeptikoa*. Ezin dela aurrera joan uste duena: «Oinarri nahikorik gabeko aukeratu beharra edota angustia» (dio SARTREk existentzialistei buruz)²⁹; edota
 - irekia izan daiteke: Galderari eusten diona edota adi adi irauten duena: «Bai... bai... Egia... Baña, Jainkoa?» (119).
- Galderari ezetz esaten dionari → *ateo* deitzen diogu; eta
- Galderarik ez daukanari → *indiferente*³⁰.

Ildo horretan, Leturia erlijiosoa dela esan dezakegu, baina *sinestuna* ote den ez dago hain garbi (X. DIAPOSITIVA):

²⁸ ESTRADA, J. A., «La crisis de la fe en Dios», *Selecciones de Teología*, 2007, Vol. 46, 182, 133. or.: «En un famoso debate entre el cardenal Ratzinger y el filósofo J. Habermas (Academia Católica, Baviera, 2004), el primero reconocía “que hay patologías de la religión que son altamente peligrosas y que hacen necesario considerar la luz divina que representa la razón como un órgano de control, desde el que y por el que la religión ha de dejarse purificar y ordenar una y otra vez”. Por el contrario, “hay que amonestar también a la razón a reducirse a sus límites y a aprender y a disponerse a prestar oídos a las grandes tradiciones religiosas de la humanidad”».

²⁹ LYOTARD, J. F., *Moralidades posmodernas*, Tecnos, Madrid, 1996: «El sufrimiento por la ausencia de finalidad es el estado posmoderno del pensamiento, esto es, lo que hoy se suele llamar su crisis, su malestar, su melancolía».

³⁰ MARTÍN VELASCO, J., *Mística y humanismo*, o. cit., 30. or.: «En relación con la indiferencia conviene anotar que, en primer lugar, no constituye, como pensábamos en otros tiempos, una situación intermedia entre fe e increencia, sino que es la más radical forma de alejamiento de la fe. Porque mientras el ateo sigue preocupado por el problema de Dios, aunque sea para negarlo, el indiferente ha dejado de ocuparse de Dios». (30)

– Leturia:

- Nun daude oñarri sendoak, aietan nik atsedena ar dezadan? Nun dago beren Iturria? Nun zaude Zu? (119).
- Fedearen bearra ta bidetasuna onela azaltzen ditut gaur; ez gizonaren aurkakoa bezela, gizonaren izanari lotutako bearra bezela baizik. Baña, zein fede? Edozein? Zein bide? Zein absolutu? (128).
- Ez zaitut nik zu beñere ukatu. (142).
- Bildur naiz. Otoitz egin naiko nuke. Nori, ordea, fedegabe gogor honek? (142).

– Txillardegi:

«Ni neu agnostikoa naiz. Egia da frankismoaren garaiko seme naizela, heziketa katolikoa jaso duena, baina ni ez naiz inoiz militante katolikoa izan, ez naiz Acción Católica eta horrelakoetan ibili»³¹.

Eta subjektuaren jarrerak finkatu eta gero, orain, bai, goazen, Leturiaren erlijiotasunaren arrazoiak aztertzeraz.

BIGARREN ZATIA

LETURIAREN ERLIJIOTASUNAREN URRATSAK: «APORTAZIOAK» eta «GABETASUNAK (?)» (XI. DIAPOSITIBA)

Leturiaren ustez,

1. Gizakia, batetik, *mugatua* da eta, bestetik, *osotasunaren* bila dabil, hastamuka: *Bakarrik* (eta) «*Zerubide*»n (21): «Zoriontasun-pitsak nere erraiteko erraiak berak sakon alaitu orduko, zoritzarreko aragiak loturik edo, lur bustiaren gañera etorri bear nuen berriz» (31):

Antinomia horiek nahastu egiten zaizkigu gizakiarengan: antsia bete ezina³² eta muga jasan ezina:

- batetik: *Contingentia* (Aristoteles, IV. mendean) ↔ *Heriotzarako gizakia* (Heidegger³³, XX. mendean): «No serás jamás otra cosa que lo que no eres, y la tristeza de ser lo que eres» (E. M. CIORAN), eta
- bestetik (une berean, haatik). «*Zorion* egarri sakona» (24, 100-101); «*Zorion* miña... Baztergabe-kutsua» (116).

³¹ TXILLARDEGI, *Hitza hitz...*, o. cit., 131. or.

³² MALHER, G., «La única trascendencia que queda es la del anhelo», in CASALS, J., *Afinidades vienesas*, Amagrama, Barcelona, 2003, 369. or.

³³ *Ser y tiempo* (1927). SARTRE, J. P.: *El Ser y la nada* (1943)

LETURIA (76)	MITXELENA (14)
«Gizon eria artzen omen da gaur literatura gizonaren eredutzat; eta joera onek iduri gezurrezkoa sortu duela diote sasi-baikor askok. Arrazoi pitin bat dutela ukatu ez arren, au esaten diegu oriei: zergatik ez ditu lau ostoa irustak?».	Nolanai ere, eta aspaldidanik naiz iritzi ortakoa, Paradisu galduaren miña daukagu ezur-muiñetaraiño sartua eta beldur naiz ez ote geran beti ibilliko gaur-biarretako munduan <i>tanquam aduenae et peregrini</i> , errimiñak uzkurthurik dauzkan arrotz eta kanpotarren gisan.

Hazkuntza salda horretan sortzen da erlijioa? Baliteke. Dena dela, erlijioa sor dadin, une edota baldintzak oso *komplexuak* direla onartzen dute ikerlaririk gehienek. Gai eztabaidatsua, beraz, zeinetan gu ez baikara sartuko, une honetan. Txillardegi, zentzu onez, irekirik uzten du puntu hori: *Zeru-bidean* omen gaude, baina *Ibarluzean*, beldurrez edota goregalez; *zori(zeru)jibidean*.

Batzuen iritzi: Marx, Freud, Nietzsche... beldurra, babesaren beharra, dependentsia... dira erlijioa garamatzaten ohiko (gezurrezko) joerak. Besteren ustez, haatik, erlijioa gora (Santura edo autotranszendentziara) garamatzan antsia dugu eta gizakiengandik geure alderik onenak ateratzen dizkigu. Gizakiak guztiz osaturik sentituko balitz (ezinezkoa zaiguna), inoiz ez, auzaz, hasiko luke erlijio xendra edo prozesua. Arazoa ondo planteatuta dago *Leturiaren eunkarian*. Irteerarik, ostera, ez zaigu ageri³⁴.

2. Leturia gizaki modernoak da eta, hori dela eta, *arrazoizko absolutua* behar du³⁵ (XII. DIAPOSITIBA):

- «*Neure burua* aurkitu nai dut, nere gaitzerako ba da ere, naizena sakon aztertu ta miatzeko» (23).
- «Zertarako dut ulermena? Nire bidea billatzeko» (113).
- «*Absolutuak* zuzendu bear du nere bizitza; zer balio izan dezake bestela onek? Zertarako genduke adimendua? Zertarako poz-yorana?» (123).

3. Gizakiok, haatik, ez dugu, inoiz, erantzun (osorik) eskuratzen eta galderari (bideari, misterioari) eutsi behar diogu → existentzia mina? Kontrako badirudi ere, ez omen zaigu gizakioi gauza txarra misterioari eustea (eutsi beharra): «Misteriorik gabe bizitza arnastezina izango

³⁴ GONZALEZ FAUS, J. I., *El rostro humano de Dios*, o. cit., 13.-15. or.: «Como ejemplo de una verdad privada (convicción) la seguridad de que tu mujer te quiere (San Agustín: “con los ojos del cuerpo ves el rostro de tu amigo/a, con los ojos del alma ves tu propia fidelidad, pero la fidelidad del amigo/a no puedes amarla (SG, percibirla, experimentarla) si no tienes también la fe que te incline a creer lo que no ves” in *De fide rerum quae non videntur* I 1 eta 2). Semejante convicción no tiene menos nivel de verdad que el que la sal es cloruro sódico (SG, baina ezbestelakoa da)».

³⁵ Descartes: *Metodoaren diskursoa* (1637) Ideas claras y distintas. I. Kant: *Arrazoimen hutsaren kritika* (1781), *Arrazoimen praktikoaren kritika* (1788). Blaise Pascal: *Pentsamenduak* (1669).

litzaigu» (GABRIEL MARCEL, frantziar existentzialista) eta «Borondatea edo aukeramena daukagunok misterio bat dugu geure baitan (Nietzsche)³⁶.

Leturiak honelaxe darama bizitzaren misterioa:

- Nork bizitu du alaitasun osoa? Inork ez (75).
- Etorbizunaren bildur naiz. Nun dago-ta nere irten bidea? (81).
- Ondoan *bide-dugu* beti gure zorion-egarri sakona itzaliko duena (100).
- Oso erlatibua dira absolutuak (126)
- Goragaleak ditut. Nazkatuta nago (101, 103).

4. Leturiaren ustez (XIII. DIAPOSITIBA), gizakiaren muga-galderei erantzuna gizakiari dagokio, lehenik eta behin, baita nagusiki ere, bakarrik ez bada. Erljioa gizakiaren inizatiba da. Prometeoren antzerakoa, jainkoen kontra definitzen dena: «Nun daude oñarri sendoak, aitean nik atsedena ar dezadan? Zutaz maitemindu nai dut. (123). Nori deituko? (131). «Au guzia egiteko nigan pentsatu dut bakarrik» (113). Modernitateak gizakiengana bildu zituen filosofiaren arazoak. Arrazoimena zein etika gizakien esfortzuan oinarritu behar dira: «Zertarako dut ulermena? Nere bidea billatzeko. Arkituko al dut!» (113). Eta Jainkoaren erantzunaren bila aritzerakoan, Leturiak «do ut des» moduko bat aurkezten edo exijitzen dio Jainkoari edo erlijioari:

«Jainkoa etzaitut nik zu beñere ukatu. Lagun zaizkit nere larrialdi onetan Miren biziko balitz → Maitasunaz jautuko ditut nere pekatuak» (142).

5. Ildo horretan, Leturiari erlijioa *funtzional* bihurtzen zaio → Erljiosoa bazara, hobeto biziko zara:
- Argi ikusi dut gaur, eta biotz-utsunearen sustraiari igarri diot. Jainkoaren egarria da gizonaren zorion-miña. Zerbait Absolutu bear nuen nere biotzak, Artan atsedena ta atsegiña edateko. Nola bete nintzake emakume gajo batek? (117).
 - Erljioari eskerrak, bizitzatik kanpora joan da gure lorkizuna (120).
 - Bizitza obakunde bat (proiektu) bat bezela jotzean, zer-egiña biurtzen da biziera, ots, bide bat, eta beste arrakasta aundi bat du au ere (121). Guztiz egokia deritzat onengatik erlijioari, bestegatik ez ba litz ere (120).

³⁶ *La ciencia gaya* (3, 546).

6. Hala ere, Leturiak, erlijioaren arloan, arrazoimenaren mugak, esperimentatu ez ezik, onartu ere egiten ditu (XIV. DIAPOSITIBA):
- «Egiak ez du gizonagan agintzen, baloreak baizik. Eta balore auek ez dira adimentuz aukeraten, joera, azikuntza, gizaroa, biotza, ta beste amailla eragiñen bidez baizik» (125).
 - «Biotza zegok buruaz gañera» (99).
7. Arrazoizko datu ziurrik gabe, gizakiak, galdera-mugak nahaspilatu egiten zaizkionean, *aukeratu* behar du, aurrera ibili, ez aukeratze bera, aukeratzea baita³⁷:
- Aldatzeak eta mugitzeak egiten dituzte zoriona eta atsekabea (119).
 - Ibiltzeak ez darama absolutorik bere sustraietan (122).
 - Ibilli egin bear da, ibiltzeak berak beteko ez gaituela jakinda ere; eta itsuka ibilli bear da, artutako bidea «a posteriori» baietsi ditekkelako konsolabide bakarrean. Ikusi ez arren, siñistu egin bear da; ta fede orri bizitza osoa lotu. (127)
8. Hautaketa horretan (XV. DIAPOSITIBA), gizakia sentimenduez edota, Pascalen esanetan, «bihotzaren arrazoiez» baliatu behar du «y es que- Unamunok esan zuen bezala, al Dios vivo, al Dios humano no se llega por el camino de la razón, sino por el camino de amor y sufrimiento. La razón nos aparta más bien de él. No es posible conocerle para luego amarle; hay que empezar por amarle, por anhelarle, por tener hambre de Él, antes de conocerle» («Del sentimiento trágico de la vida»): arrazionalismorik gorrietik → arrazionalismo gorrienera.
- Makurtu egin bear burua: ez daukagu egiara iristerik, jauzi baten bidez abiaturik baizik. Eta gu geu ez gera gauza bearrezko jauzia emateko (131).
 - Biziagoa da zorion-egarria egia-miña baño (131).
 - Iñora ez darama adimenduak, bere eziña adiraztera baizik (136).
 - Sentimenduak ez du aditzen, eskatzen baizik (136).
 - Zoriona iristeko maitetasuna eskatzen digu... Eta zer da maitasuna?

³⁷ SARTRE, J. P., *El existencialismo es un humanismo*: «Tengo que saber que, si no elijo, también elijo. Esto permite comprender lo que se oculta bajo palabras un tanto gradielocuentes como angustia, desamparo, desesperación. El primer paso del existencialismo es poner a *todo* el hombre en posesión de lo que es, y asentar sobre él la responsabilidad total de su existencia».

- Gu zero-lurreko erdian jarrita aukeratu nai ba du adimenduak, geure burua eskeñi nai du berriz sentimentuak, besteentzat gu laguntza bihurtuz... Nik aukeratu ez-baña ni aukeratzea gertatu zaidalako (137).

Ondorioak (XVI. DIAPOSITIBA)

- Leturiaren erlijioarekiko jarrera *moderno*a da. *Credo quia absurdum* (Tertuliano, II-III. m.) vs. Sinesmenaren oinarria: arrazoia (Kant, Descartes, Leturia, ...): «Neure burua arkitu nai dut, nere gaitzerako ba da ere, naizena sakon aztertu ta miatzeko» (23).
- Bilatze horretan, haatik, Leturia ez da oso *zehatza*³⁸:
 - a) Ez du ondo bereizten *erlijioa* eta *sinesmena*, erlijio *naturala* eta *kristautasuna*. Horregatik Txillardegi existentzialismo arracionalistaz aritzen denean, kristau existentzialismoaz aritzen dela uste du; oker aritzen ere, nire iritziz.
 - b) Guztiz kontrajartzen ditu *arrazoia* vs. *sentimendua*: «Zorionetik (bizitzatik) kanpora igitzen da adimendua... Ulermena atzeman dezakean egia... zorionarekin zer-ikusirik ez du. Zertarako dut, hortaz, gidaritzat, adimendu aul au? Zergatik nere almen nagusitzat, neure aurka ba dago» (131). Gaur egunean, ostera, zientzilariak eta filosofoak jakite *sistemikoan* aritzen dira, gertakizunen faktoreaskodun azterketan, alegia: *Gizakiaren ezagutza ahalmen askoren sema/alaba da: ez buruarena ala bihotzarena, buru-bihotza eta beste alhalmen askorena baizik.*³⁹
 - c) Leturiak, ez du gainditzen, erlijiosook Platonengandik narrasean daramagun mundu bien arteko etendura (zeruaren eta lurraren artekoa, alegia): «Erljioari eskerrak, bizitzatik kanpora joan da gure lorkizuna» (120)⁴⁰.
 - d) Leturiak hipotesi asko planteatzen ditu: arrazoimenaren eta sentimenduen arteko oposizioa edo osagarritasuna, besteen (Miren...)

³⁸ Ez guke horretan oso zorrotzak izan behar. Kontuan izan behar dugu, berrogeita hamar urte direla, gauzak ez zeudela gaur bezain argi. Txillardegik egindako kritikei erantzuteko, azkenengo berrogeita hamar urteetan, burututako azterketez balaitzen ari gerela. Gaur egun, datu gehiago ditugu guk geuk orain, berrogeita hamar urte direlako pentsalariek izan zituztenak baino *Uniquique suum*.

³⁹ Ikus MARINA, J. A., *Aprender a vivir*, o. cit., 25.-40. or.

⁴⁰ Alderantziz, ESTRADA, J. A., «Las crisis de la fe en Dios», o. cit., 136. or. «La "eternidad" no viene después de la vida terrena, sino que se anticipa en la temporalidad histórica».

zerua edo infernua⁴¹, giza-antsien iturria..., baina ez ditu tesi horiek ondo lantzen, ez ditu sakontzen. Sakontasunik ez horrek kalte egiten dio a) bai filosofia planteamenduari (garrantzi handikoa dena Leturiaren testuan) b) bai narrazioaren bilakaerari ere. Unamunok ez zuen horrelako putzura inoiz jausi: *San Manuel Bueno, martir* eleberrian, esaterako, narrazioa ondo lotzen zaio filosofia edo erlijio planteamenduari.

Eta horretan gaudela, goazen aztertzeraz, denboraren premiagaberik korrika bada ere, Unamunoren eta Leturiaren arteko eragina (bide nabar, gogora dezagun Txillardegik, 1957an, *Egan* aldizkarian, «Unamuno eragile» izenburuz, idatzi zuela artikulua).

HIRUGARREN ZATIA M. UNAMUNOREN LETUARIARENGAN ERAGILE? (XVII. DIAPOSITIBA)

Sartrek eta Unamunok: zeinek eragin zion gehien Leturiari? zeinek Txillardegiri?: «Nik bi izen eman behar banitu, ene bizia markatu duten bi gidariren izenak alegia, segundo batez ere zalantzarik egin gabe hauek emango nituzke: B. Rusell eta J. P. Sartre»⁴².

- Txillardegirengan Unamunoren eragina azpimarratu zuten bai Mitxelelak: «*Egunkari...* iturburuen billa asi ezkerro, arkituko genduke noski nor aipa. Euskaldun baten izena beñipen, Unamuno'rena, aise etorriko litzaiguke gogora» (10), bai Txillardegik berak ere: «Hasierako eragin nagusia Unamuno izan zen. Jean-Paul Sartrek gero izan zuen eragin handiagoa nigan, Frantzian bizi izan nintzen garaian»⁴³.
- Txillardegirengan Sartrearen eragina Frantziara joan aurretikoa omen da. Txillardegik 1956-7an idatzi zuen *Leturiaren egunkari ezkutua*; Frantziara 1961ean joan zen ihesi, eta Sartrearen eragina nabarmena da *Leturiarengan*: a) hautatu behar eta ezina: «Ibilkizuna bearrezkoa da; ta itsuka ibiltzekoa balitz gure betebearra» (Leturia, 123): «No podemos decir a priori lo que hay que hacer (elegir)» (Sartre); b) bizitzarekiko ilusiorik eza: «Nere bizitza betetezen zuen utsunea lekutu da. Badaukat bear nuena. Ta, zer?» (Leturia, 80): «Esto no quiere decir que yo no deba *obrar*, pero sí que no tendré ilusión» (Sartre); eta hala ere, c) ibili edo aukeratu beharra: «Ibilli egin bear da, bai; ez dago beste so-

⁴¹ Sartre «Infernua besteak dira». G. Marcel: . «Benetako metafisika besteak dira» (G. Marcel).

⁴² TXILLARDEGI, «Sartre: Lekuko eta gidaria», in *Pareteren kontra* (Mikel Lasak euskartua), Kriselu, 1983.

⁴³ *Berria*, 07.10.06

luziorik... bañan ibiltzea ez da elburua» (Leturia, 120, 122): «Sólo hay realidad en la acción» (Sartre); d) gizakia bertan behera utzirik sentitzea: «Ibiltzeak ez darama absolutorik bere sustraietan» (Leturia, 122): «El hombre está abandonado, porque no encuentra ni en sí ni fuera de sí una posibilidad de aferrarse» (Sartre); e) gizakiaren larrimina: «Gizonaren izanak eskatzen ditu nere ustez bidegabekeria ta larrimiña» (121): «El hombre es angustia» (Sartre) eta goragalea: «Goralaleak ditut! Nazkatuta nago» (Leturia, 101, 103...): «La Nausée»; f) askatua izatearen kondenaioa: «Illunpe batetik illunpe batera dijoan bidazti itsua naiz» (Leturia, 132): «El hombre está condenado a ser libre» (Sartre): «Bilbon nengoen ni orduan (1950, 1951az ari naiz), eta gero “Ekin” taldea sortuko genuenok, “existentzialismo” madarikatu (omen!) hura ikasteko erabakia hartu genuen. Eta Sartre-rekin egin genuen topo horretara; eta haren “en-soi” eta “pour-soi” delakoan laberintoan barrena abiatu ginen. Horra hor haseran ezagutu genuen Sartre»⁴⁴.

- Nire ustez, bereizi behar ditugu Sartreren Txillardegirengan izandako eragin filosofikoa edota erlijiosoa eta eragin politikoa. Eragin politikoa Frankoren kontrako Burgosko Auziaren atarikoan gauzatu zen (1965-70)⁴⁵; eragin filosofiko edota erlijiosoa, haatik, lehenagokoa da, 1950. urtearen ingurukoa. Txillardegik, Iñaki Gaintzarainen eraginez, Unamuno, Kierkegaard, Sartre... idazle existentzialistak irakurri zituenean: «Intelektuak konprometituak izan nahi genuen... Sartreren eraginagatik edo»⁴⁶.
- Eraginak eragin, *Leturiaren egunkariari* begira, Txillardegi bera Unamunoren eraginaren aldera makurtzen ei da nabariago Sartreren eraginari baino: *Leturiaren...* eleberrian «existentzialismoaren kezka eta problematika nagusia agertzen dira. Sinbolotan gauzaturik, aukeratu beharri lotutako ezinegonak azaltzen ditu, eta aukeratu ondoko egoera ezin aldatuari datzekion larridura berriak bigarren partean. Kierkegaard eta Unamunoren eragina bistakoa da»⁴⁷.
- Bistakoa bai, eragin horrek, haatik, ez du kentzen:
 - a) *Leturiarengan* Sartreren eragina nabaria izaterik, ezta
 - b) Leturiaren (Txillardegiren?) eta Unamunoren arteko aldeak nabarmenak izaterik ere.

⁴⁴ TXILLARDEGI, «Sartre: Lekuko eta gidaria», o. cit.

⁴⁵ *Ibidem*: «Sartre ez da sekula “la voz de su amo” izan. Eta inork baino hobeki dakigu abertzaleok: ETA krisi betean zegoelarik, eta Burgos-ko Auzi famatua PCEk bere alde manipulatzeko dena prest eduki uste zuenean, Gisele Halimi-ren libururentzako bete Hitzaurre bikaina idatziz, social-inperialismoaren joko agerian utzi zuen. Burgos-ko arazo historiko hura ezuntasun ia osoan bizi izan genuen abertzalekok betirako izango gatzakio Sartre-ri zordun».

⁴⁶ TXILLARDEGI, *Hitza hitz*, o. cit., 52. or.

⁴⁷ *Ibidem*, 54.-55. or.

M. UNAMUNO	J. L. ALVAREZ EMPARANTZA
1. Heziketa katolikoa: <i>militantea</i> ; mistikoa ⁴⁸ .	1. Heziketa katolikoa: <i>ez militantea</i> .
2. Prometeo: Jainkoaren <i>kontra</i> aritzea ⁴⁹ .	2. Prometeo ↔ Tantalo: «Jainkoaren <i>egarrria</i> , egiara iristerik ez daukagula» (142).
3. <i>Arrazioan</i> oinarrituriko fede ezina.	3. <i>Arrazioan</i> oinarrituriko fede ezina.
4. Sinistu <i>nahia</i> : Creer es crear.	4. Sinistu <i>nahia</i>
a) Sentimenduak ⁵⁰ .	a) Sentimenduak ⁵⁶ .
b) Ebangelioan agertzen den Jesus ⁵¹ .	b) Ez dago Jesusi buruzko aipamenik ⁵⁷ .
c) Otoitza ⁵² .	c) Ia ez dago otoitzik: narrazioa ⁵⁸ .
5. Agnostiko irekia: Sinestuna? Fedegabea?	5. Agnostikoa? Sinestuna? Fedegabea? ⁵⁹ .
6. Prozesu luzea eta sostengatua ⁵³ .	6. Prozesu laburra eta bat batean bukatua.
7. Nitasuna ⁵⁴ .	7. Nitasuna ⁶⁰ .
8. Heriotzaren ondorengo <i>biziraupena</i> .	8. <i>Absolutuaren</i> beharra ⁶¹ .
9. Lirikoa ⁵⁵ .	9. Intelektuala.
10. Agonia.	10. Asperdura.

⁴⁸ UNAMUNO, M. de, *Recuerdos de...*, o. cit.: «Fui de chico devoto en el más alto grado, con devoción que picaba en lo que suelen llamar... misticismo... ¿Quién no ha soñado, al menos una vez con ser un santo?». (48)

⁴⁹ UNAMUNO, M.: «Este buitre voraz de ceño torvo / que me devora las entrañas fiero / y es mi único constante compañero / labra mis penas con su pico corvo».

⁵⁰ MOELLER, Ch., o. cit., 130. or.: «La fe unamuniana (bizitzaren bigarren zatian) se incribe en la línea de la *confianza*, de la entrega a la persona de Jesús, aspecto un tanto descuidado en la teología corriente de la época. Ente elemento se repite en la parte valedora de la definición de *Nicodemo el Fariseo*: “La fe no es una mera adhesión del intelecto a un principio abstracto, a una fórmula sin contenido ya acaso; no la afirmación de principios metafísicos o teológicos; no, sino un acto de abandono y de entrega cordial de la voluntad, una serena confianza”. La insistencia (de Unamuno) sobre la plegaria y la oración como medios de alcanzar la fe sitúa la búsqueda en la órbita de la reacción contra la inflación apologética y especulativa».

⁵¹ *El Cristo de Velázquez, San Manuel Bueno, martir...*

⁵² UNAMUNO, M.: «¿Por qué te escondes? ¿Dónde estás, mi Señor? ¿Acaso existes? Di el por qué del por qué, Dios del silencio.» *Diario*: «Dame, Jesús mío, que te vea nacer en mí, y me olvidaré de tanta angustia... Sencillez, Jesús mío, sencillez».

⁵³ Ikus MOELLER, Ch., *Literatura del siglo XX y cristianismo*, Gredos, Madrid, IV, «Miguel de Unamuno y la esperanza desesperada», I. El misticismo infantil, II. La voracidad intelectual. Cap. II. La razón atea. I. Racionalizar la fe. III. Dios inaccesible.

⁵⁴ Ez Unamunok ez Leturiak ez dituzte, G. Marcel-ek egin zuen bezala, 'besteak giza arazoan integratu. G. Marcel: «La metafísica son los otros». Sartre: «El infierno son los otros». Eta hala ere, SARTRE, *El existencialismo es un humanismo*: «Debo comprometerme... no es necesario tener esperanzas para obrar. Esto no quiere decir que yo no deba pertenecer a un partido, pero sí que no tendré ilusión y que haré lo que pueda».

⁵⁵ UNAMUNO, M.: «Sufro yo a tu costa, / Dios no existente, pues si tu existieras / Existiría yo también de veras».

⁵⁶ LETURIA (131, 136...): «Bihotzean dauka bere katadera, ta ark kilikatzen gaitu zorionmiñaren bidez, gure eragille biurtuz. Zorionaz eta atsekabeaz ukertzen du bakarrik; eta baloreak mallatzeko uste dugun baño gehiago laguntzen du neurri bakar orretaz baliaturik».

⁵⁷ Aipu bakarra eleberri osoan. *Leturiaren...*, 142, or: «Nork itzegiten zuen bati maitasunaz? Aitortzeko bildur nais: Cristo! Zu al zera egiaz “Egia ta Bizitza”? Ez nuen uste, baña zure ondoan nintzan».

⁵⁸ Azken azkenengo orrialdean: «Aspaldidanik sentitzen ez nuen gogoak ikutu nau gaur: otoitz egitekoak».

- Unamunok erlijio esperientzia sakona bizi izan zuen. Erlijio erregistro guztiak dardaratu zitzaizkion Miguel ume eta gaztetxoari⁶². Sinesmena galdu zuenean (joan zitzaionean?), Unamuno «dardara» horren «nostalgian» bizi izan zen: «Señor si puedes recuerda / que un día de los que pasan / –no por Tí, sino que quedan– / con mano de luz me hiciste / y en esa tu pobre tierra / me dejaste al albedrío / del ángel y de la bestia./ Desde entonces busco loco / tu mano de luz que espera / y que ante mí como sombro / tiende la esperanza cierta. / Señor, que te arrepentiste / de habernos hecho, recuerda / que en un rinconcito oscuro / me dejaste, tu poema» (16, de marzo, 63 urte zituela)⁶³. Leturiak? (Txillardegik?) ez omen zuen horrelako esperientziarik bizi. Hori dela eta, erlijio-kezka artifizialago eta laburrago antzematen diot Leturiari (Txilladegiri), Unamunori baino.
- Erlijioarekiko inplikazio handiago horrek erreakzio bortzitzagoa sorrarazten dio Unamuno sinesgabekoari Leturiari (Txillardegiri) baino. Galdutakoaren balioa ondo dazagunari erdiragarriago agertzen zaio galera hori (olerkietan, «nivoletan», saiakeretan, eskutitzetan...), gutxiago dazagunari baino. Txillardegik ez dio tonu bortitzari eusten Unamunok bezain ugaritan, luze eta zoli. Hori dela eta, askoz sarriagotan agertzen dira Unamunoren inprekazioak edota «Jainkoarekiko elkarriketak, erreguak, otoitzak eta abar: «Padre nuestro que estás, ¿cómo eres? / No tu estado, tu ser es mi vida; / haz que quiera, Señor, lo que quieres; / dame al fin, si es que quieres, salida... Ay, pero siempre lo que queda y dura / será en nuestra agua la sal de la amargura»⁶⁴, Leturiarengan baino.
- Jesusen edo Aitaren agerpenak (Jainkoaren irudi maitagarria, alegia) askoz ugariagoak dira Unamunoren, Leturiarengan baino. Tratamendu diferen-

⁵⁹ *Leturia*, 142. or.: «Jainkoa: etzaitut nik zuk beñere ukatu. Otoiz egin naiko nuke. Nori, ordea, fedegabe gogor onek?».

⁶⁰ *Leturia*, 113. or.: «Gaistoa naiz badakit; au guzia egteko nigan pentsatu dut bakarrik. Baña burubideak ala eskatzen zidan. Zertarako ulermena. Nire bidea billatzeko. Arkituko al dut!». TXILLARDEGI, «Sartre: Lekuko eta gidaria», o. cit.: «Sartre, José Azurmendik ongi seinaltatu izan duenez. Nitasunaren aztertzaila da, subjektuaren silosofoa; eta honetan Marxengandik urrum egon da beti».

⁶¹ JAUREGIZAR, A., «Joseba Leturia, Boluetatik Parisera Bilbo zapaldu barik». (61)

⁶² Hamasei urte bete berriak zituela joan zen Unamuno Madrilera joan zen: (Durante el primer año de su carrera) «iba a misa todos los días y comulgaba mensualmente». SCHÖKEL, L. A., *Mensajes de los profetas*, Sal Terrae, Santander, 1991, 89. or.: «Unamuno conoce bien los mitos clásicos grecolatinos y la Biblia, y ambos le proporcionan material para crear sus símbolos».

⁶³ UNAMUNO, M. de, *Poemas y canciones de Hendaya I (1928)*, 41. Eta beste olerki askoren artean, CXI. Soneto: «En la caverna de la vida oscura / me hiere gota a gota la sustancia / que me hace hueso al alma y es ganancia / del peso del pensar que me tortura. / Clepsidra es de la fe que me depura; / me cuenta eternidad a la distancia, / y en el último vaso se me escancia / licor del sueño que soñando dura. / Crezco, hueso desnudo, estalagmita, / con el goteo que mi otro posa / en su busca, celeste estalactita; y con mi ángel, de la nebulosa, / al juntarme columna, resucita / sin fin linaje que hace de Dios cosa».

⁶⁴ UNAMUNO, M. de., *Cancionero espiritual en la frontera del destierro*, 14 de abril, 1928.

te horrek sintonia ezberdinetan kokatzen du Unamunoren eta Leturiaren Jainkoarekiko diskurtsoa. Unamunoren diskurtsoa kristaua (izandako?) batena da⁶⁵. Ikus, esaterako, Unamunoren *Salmos I-III, Libertate, Señor, La hora de Dios, En el desierto...* «Méteme, Padre eterno, en tu pecho, / misterioso hogar, / dormiré allí, pues vengo desecho / del duto bregar». Leturiaren diskurtsoa, ostera, erlijio filosofo (zientzilari) batena da: «Nik beti aitortu izan dut Heidegger-en *El ser y el tiempo* edo Sartreren *El ser y la nada* irakurri bai, baina ez ditudala tutik ulertu. Nahiago izan ditut fisika edo, oro har, zientziei buruzko gaiak»⁶⁶. Sintonia horretan, Leturia hurbilago dago Sarterengandik. Unamunorengandik baino.

- Bai Leturiak eta bai Unamunok (beronek, batez ere) berdintzen arteko lehia planteatzen dute Jainkoarekiko; jo eta ke ahaleginean dihardute biek ala biek, etsita bukatu arte. Sartrek, bere aldetik: «no es ateo en el sentido de que se extenué en demostrar que Dios no existe; tampoco es que crea que Dios existe, sino que piensa que el problema no es el de su existencia; es necesario que el hombre se encuentre a sí mismo y se convenza de que nada puede salvarlo de sí mismo»⁶⁷. Jainkoarekiko ez-axola horrek ez du adierazten Sartreren moduko existentzialisten (ateoen?) bizitza lasaiagoa denik, Unamunoren moduko existentzialistena baino: «El existencialista [sartreano] piensa que *es muy incómodo* que Dios no exista, porque con él desaparece toda posibilidad de encontrar valores en un cielo ininteligible»⁶⁸. Baina bizitzaren urratua ez zaio Sartreri Jainkoarekiko lehiaren ondorioa izaten, Unamunoren eta Leturiaren kasuan bezala, munduan bere burua *abandonaturik* sentitzearena baizik.
- Unamunoren kezka nagusia *biziraupena* izan zen: «Quién me libraré de ese fantasma de muerte, de ese yo con que me ha cargado el mundo?» (Diario). Leturia, ostera, kezkatuago dago bizitzaren oinarri *absolutuaren* topaketan. Arrazoi hutsaren bitartez askaezinak zaizkigun bi kezka horiek kutsu ezberdina ematen diote bizitzari: Unamuno *agonian* bizi den bitartean⁶⁹, Leturiak edota Sartrek bizi-*asperdura* eraman behar dute (deserosotasuna, babesgabetasuna, larritasuna⁷⁰).

⁶⁵ MOELLER, Ch., o. cit., 74. or. «Unamuno se proclamará “cristiano” en todo y contra todo; pero éste término iba a cobrar más tarde, bajo su pluma, un sentido bastante analógico».

⁶⁶ TXILLARDEGI, *Hitza hitz*, o. cit., 55. or.

⁶⁷ SARTRE, J. P., *El existencialismo es un humanismo*. Testu jatorrean, bigarren esaldian pluralean dago. SCHELLENBERGER, B., «Hablar de lo inefable: ¿Cómo se puede hablar hoy de Dios?», *Geist und Leben*, 79 (2006) 81-88. Itzulpena in *Selecciones de teología*, 2007, Vol. 46, 182. zk., 119-124. or.: (Esto nos) «lleva inevitablemente a la conclusión de si Occidente acaso no ha ido demasiado lejos cuando pretendía saber sobre Dios».

⁶⁸ SARTRE, J. P. *Ibidem*.

⁶⁹ UNAMUNO, M. de: «Señor, no me desprecies y conmigo / lucha; que sienta al quebrantar tu mano / la mía, que me tratas como a un hermano, / Padre, pues beligerancia consigo / de tu parte; esa lucha es la testigo / del origen divino de lo humano. / Luchando así comprendo que el arco / de tu poder es de mi fe el abrigo. /

⁷⁰ SARTRE, *El existencialismo es un humanismo*.

– Egunkaria idatzi zuten Txillardegik: *Leturia-ren egunkari ezkutua*, Unamunok: *Barneko Egunkaria*, Sartrek: *Goragalea*, Kierkegaardek: *Seduzitzaile baten egunkaria*, *Barneko Egunkaria...* *Leturiaren egunkaria* hurbilagoa dago Sartreren edo Kierkegaarden egunkarietatik Unamunoren egunkaritik baino. Sartrek (Antoine Roquentin), Kierkegaardek (Johannes) eta Txillardegik (Joseba Leturia) *izenordez* baliatzen dira (beren?) bizi-esperientziaz *eleberri* bat idazteko. Unamunoren *Barneko Egunkarian*, ostera, protagonista idazlea bera da (izenez eta izatez) eta ez da *eleberri* bat idazten, egunkari hutsa baino.

– Unamuno? Sartre? Zeinengandik hurbilago Leturia? Bada:

- Unamuno eta Leturia agnostikoak dira (sinestunak ote? noizbait behinik behin) eta Sartre ateo⁷¹.
- Unamuno eta Leturia, dudaz eta galderaz josita daude. Sartre, ostera, nahiko seguru dago bere ezetzean. Bestetara esanda, Unamuno eta Leturia burrukan daude Jainkoarekiko, Sartre, ostera, ez dio Jainkoari *chancerik* ematen: «El existencialismo (sartreano) no es de este modo un ateísmo en el sentido de que se extrenuaría en demostrar que Dios no existe. Más bien declara: aunque Dios existiera, esto no cambiaría»⁷².
- Arrazoiren sinesmenarekiko mugak urratzeko, Unamuno eta Leturia *sentimenduen* laguntzaz baliatzen dira. Sartreren iritziz, haatik, arrazoien alboko errekurtsioek (oro har, «sentimenduak» deituek) ez dute baliorik: «Gide ha dicho muy bien que un sentimiento que se representa y un sentimiento que se vive son dos cosas casi indiscernibles: decidir que amo a mi madre quedándome junto a ella o representar una comedia que hará que yo permanezca con mi madre, es casi la misma cosa»⁷³ (SG, benetan?).
- Txillardegik behin baino gehiagotan azpimarratzen du Sartreren eragina, baina, kasurik gehienetan, eragin hori «politika» arloan gauzatzeko omen zen gehiago erlijio arloan baino, eta Leturiarengan ez da, nondik inora, politika dimentsio edota ardurarik agertzen.

Ez da erraza, beraz, bereiztea zeinek (Unamunok) baino zeinek (Sartrek) markatu zion nabarmenkiago Leturiari (Txillardegiri). Biak daude Leturiarengan. Dena dela, azpimarratu nahi dut, nik neuk bederen, Unamunoren eragina guztiz diluiturik nabarizten dudala Txillardegiren idazkietan, urrutik, oso urrutik datorkidan noizbehinkako oihartzun bailitzan bezala... eta izatekoan ere, ez du Txillardegiren ardurak Unamunorenak dituen alde polidrikorik, ezta sakontasunik adierazten.

⁷¹ *Ibidem*: «El existencialismo ateo que yo represento».

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*.

- Txillardegik, azkenean, Leturia kristau existentzialismoaren barruan kokatzen du. Horretan, nik uste, Txillardegi oker dago, argi eta garbi. Leturiarengan ez dago kristau existentzialismoaren zantzurik. Unamunorengan, ostera, bai. Jainko, Aita bezala agertzen zaio Unamunori. Unamunok Jainkoari otoiz egiten dio behin eta berriz, grinaz behin baino gehiagotan. Leturia, haatik, askoz hotzagoa da, Sartrearengandik hurbilagoa edo. Ikus dezagun azken puntu hau bukatu baino lehen.

LAUGARREN ZATIA EXISTENTZIALISMO RAZIONALISTA ALA KRISTAU EXISTENTZIALISMOA?

Txillardegik *Leturiaren...* kristau existentzialismoaren barruan sartzen du: «Leturia idatzi nuenean oraindik *kristau existentzialistatzat* nuen neure burua... eta segidan, ezari-ezarian, agnostizismora jo nuen» (Txillardegi). Zer esan baieztape horretaz?

- Lehenik, existentzialismoa erlijiotik oso hurbil dagoela, existentzialisten kezkarik gehienak erlijioarekikoak baitira: Kant, Hegel, Nietzsche, Heidegger, Sartre⁷⁴: filosofia → erlijioa: «Los ataques a la metafísica y a la filosofía (positivismo, materialismo y pragmatismo) llevaban oculto, como siempre, un ataque a la religión, al sedimento religioso oculto en ellas como ya Nietzsche con su habitual perspicacia, anotara... La filosofía en el idealismo alemán o pretendía ser religión, o se confundía con ella, sin que declarara este empeño» (ZAMBRANO, M.)⁷⁵.
- Bigarrenik, egiaztatze horretatik ezin dezakegu atera existentzialismo guztiak kristauak direnik, erlijio guztiak kristau erlijioa ez diren moduan. Existentzialismo mota bat baino gehiago daude. Zer da kristau existentzialismoa? Horretaz aritzeko, hona hemen erlijioarekiko erlazioei buruzko gure tarteko filosofia eskola ezberdinen laburpen bat (XVIII eta XIX. DIAPOSITIBA):

⁷⁴ *Ibidem*: «Si Dios no existe... el hombre está abandonado, porque no encuentra en sí ni fuera de sí una posibilidad de aferrarse».

⁷⁵ «El conflicto: filosofía y religión», in *Unamuno*, o. cit. 81-90. or.

Esentzialismo erlijiosoa	Existenzialismo agnostikoa	Kristau existenzialismoa
Esentzia edo definizioa ⁷⁶	Existentzia edo historia ⁷⁷	Existentzia edo sinestun(ar)en «historiak» edo esperientziak ⁷⁸ .
Fisika → METAFISIKA	Fisikoa → GIZAKIA	Jainkoaren <i>Erreinua</i> edo <i>Proiektua</i> . Creatio continua: in fieri edo prozesuan.
Logika edo eskolastika	Fenomenologia ↔ Arrazoi Hutsaren Kritika	Esperientziak → LILURA ⁷⁹
Razionalismoa	Arrazoi nahikorik gabeko aukeratu beharra	Kristoren / lehen kristauen esperientzia
Jainkoarenganako <i>arrazoizko</i> «viak»	Nahia eta ezina	a) Bihotzaren <i>arrazoik</i> ⁸⁰ b) Jainkoa = Jesukristoren aita hautatu(a) izanaren arrazoik ematea.
Kontzeptuak	Sinboloak (Heidegger: Poesia)	Sinboloak + Jarraitzea (Leturia, Sartre: Ibiltzea) ⁸¹
Kontzeptuaren eta errealitatearen korrespondentzia	Desproporzioa edo Muga (meta)fisikoa → Arrazoirik ez edo Misterio ⁸² .	<ul style="list-style-type: none"> • Misterio edo gau beltza⁸³: <i>Ene Jainko, ene Jainko, zergatik utzi nauzu? gehi</i> • Konfiantza: <i>Aita, zure eskuetan jartzen dut bizia</i>⁸⁴.

⁷⁶ Aristoteles: Homo: Animal rationale, animal religiosum.

⁷⁷ Heidegger: Gizakia: Heriotzarako izakia. Sartre: Gizakia: Alferrikako grina..

⁷⁸ SCHELLENBERGER, B., o. cit.: «No se puede hablar correctamente de Dios, sólo se puede narrar cómo actúa en los seres humanos y los bienes que comunica. No se puede hablar (SG, sólo?) académicamente y abstractamente de él, sino sólo de manera *existencial*, histórica y biográfica. Por eso en todos los libros del AT y del NT se narran historias o se cantan canciones para el camino».

⁷⁹ *Ibidem*: «Es mucho más correcto (SG, aproximado?) cantar al Absoluto, danzar y jugar, alabar y celebrarlo, que hablar de Él. Por eso los místicos expresan con poemas, cantos, imágenes, historias y paradojas de lo que le ha pasado» (79).

⁸⁰ Kristau existenzialisten aurrelaria izan zen Pascalek «llevaba un fragmento de papel cosido en el forro de su chaqueta: FUEGO. Dios de Abraham, de Isaac, de Jacob, no de los filósofos y de los sabios. Certeza, certeza, sentimiento. Alegría, paz, Dios de Jesucristo. Alegría, alegría, alegría, lágrimas de alegría». (80)

⁸¹ Heidegger, M: «Ser poeta en una época de penuria significa: reparar cantando en las huellas de los dioses huidos». Jakite espekulatibo (eskolastikaren «unibertsalak») edo abstratuaren aurretik, existenzialistek jakite dinamikoa edo «in fieri» gurago dute. SARTRE, in el *El existencialismo es un humanismo*: «El hombre no es otra cosa que lo que él se hace». (81)

⁸² MARCEL, G.: «Sin el misterio la vida sería irrespirable». RAHNER, K.: «Al final sólo queda el misterio. Pero es el misterio de Jesús».

⁸³ San Joan Gurutzekoaren «gau iluna» edota San Teresa Lisieuxkoren zerurainoko «horma gaidiezina» (C Eskuizkribua), noiz sinesmena «sinetsi nahi» formapean agertzen zaigun.

⁸⁴ Zein izan zen Jesusen fedearan (Jainkoarekiko erlazioaren) azalpen edota esperientzia nabarmenena: egia (*ikusten ez duguna* sinestea), itxaropena, maitasuna, kupida, etika? GONZÁLEZ FAUS, J. I., *El rostro humano de Dios*, o. cit., 54. or.: «La verdad bíblica (SG, hebrea) tiene mucho más que ver con el modo de mirar al objeto que con el desvelamiento del mismo». (84)

Esentzialismo erlijiosoa	Existenzialismo agnostikoa	Kristau existenzialismoa
Jainko: Izate (ens) hutsa, Egia, Lehen Motorra edo Lehen Kausa, Azken Kausa ⁸⁵	Jainko helezina (Unamuno) Jainko baliorik gabeko hipotesia (Sartre)	Jainko eskainia, «jeitsia», «Errebelatua?», «ezereztua», «hustua» (Fil 2, 6-11) ⁸⁶ .
Gizakia: <i>animal rationale</i>	Heriotzako izakia (Heidegger)	Materia biziaren autotranszendentsia
Heriotza: Arimaren betiko biziraupena.	Biziraupena nahia tea ezina	Jainkoaren esker ona eta dohainikoa.

Ondorioa:

Item horiei guztioi begira, Leturia askoz hurbilago omen dago existentzialismo agnostikotik edo filosofia erlijiotik (erlijio filosofiatik?), kristau existentzialismotik baino.

- Lehenik, *Leturiaren egunkari ezkutuan* Jesusen aipu edo Jesusekiko erreferentzia gutxi agertzen zaizkigu; hiru edo: Jauna (127), Kristo! (142), Egia ta Bizitza (142)... Zelan kristaua izan Jesukristorik gabe? *Ex paritate cordis os non loquitur*. Unamunoren kasuan, ostera, Bibliako edota Jesusekiko erreferentziak ugariago eta nabariagoak dira (eta ez naiz soilik *El Cristo de Velázquez* liburuaz ari⁸⁷). Leturia filosofo da, *Absolutuaren* bila dabilena. Kristau existentzialistak ostera, *Aita* baten bila dabilta.
- Hori dela eta, Jainkoarekiko erlazioetan (erlazio zailetan ere) Jesusek eta Bibliako pertson(a)iek filosofia galde gutxi egiten dituzte. Kristau existentzialistaren esatea *otoitza* da gehiago barne bakarrizketa baino, *arnegua, oihua, erregua edo protesta*. Horrek ez dio arrazoibideari lekurik kentzen. Baina arrazoibidearen eta otoitzaren arteko oreka ez da Biblian edota kristau existentzialismoaren testuetan *Leturiarenean* bezalakoa (ezta Unamunoren testuetan ere⁸⁸). Inondik inora.

⁸⁵ HEIDEGGER, M., *Identität und Differenz (1956-1957)*, 153: «A este Dios, el hombre no puede ni rezarle ni hacerle sacrificios. Ante la causa sui no puede caer temeroso de rodillas, así como tampoco puede tocar instrumentos ni bailar ante este Dios».

⁸⁶ «Kristo Jesusek, Jainko izaerako izanik, ez zion gogor eutsi nahi izan jainkozko bere mailari; bestela baizik, hustu egin zen bere handi-izateaz eta esklabu-izaera hartu zuen, gizakien antzeko eginez. Gizaki huts bezala agertuz, apaldi egin zuen bere burua, heriotzaraino menpeko eginez, gurutzean hiltzeraino».

⁸⁷ UNAMUNO, M. de, *Poemas y canciones de Hendaya I*, 7, 14, 15, 16, 19, 25, 29, 32, 39, 44... *Cancionero espiritual en la frontera del destierro. Poemas y Canciones de Hendaya II, San Manuel Bueno, mártir... De nuevo en España...*

⁸⁸ Sinesmenaren krisi hasieran, Unamunok ere, arrazoi-bideak arakatu zituen, gehienik. Ikus MOELLER; CH., o. cit. 78. or.. «Como muchos espíritus juveniles, que desean certezas matemáticas incluso en el dominio de la fe, Unamuno persiguió sin duda una especie de evidencia racional del hecho de la revelación».

- Izan ere, kristau sinesmena (itxaropena, existentzia...), esentzialismo platonikoak (Plotino-k) eta gnostikoak (Marcion-ek) kutsatuta geratu aurretik⁸⁹, existentzia erro-errotiko honako galdera bi hauek markatua zegoen: 1.a Zelan elkartu sufrimendua, errugabeena batik bat, eta ona eta ahalguztiduna omen (sinesten dudana) den Jainkoa?; eta 2.a: salbamena eta historia erlazionatzen dituen: Zergatik ez dator? Baliteke galdera bi horien oihartzuna Leturiarengan aurkitzea. Baina, Biblia eta kristau tradizioan, galdera bi horien ardura, haatik, ez da, nagusiki bederen, indibidualista izaten, besteengana irekia baizik: «Metafisika besteak dira» (G. Marcel). Leturiaren eta Unamunoren kezka, oster, oso indibidualista izaten da; ez dira biak ala biak besteengana irekitzen, eta hori kristau existentzialismoan ezinbestekoa (izan behar) da.

AZKENA
EXISTENTZIALISMOAREN EKARPENEN BATZUK
GAURKO KRISTAUTASUNERAKO
 (XX. DIAPOSITIVA)

Existentzialismoa eliza katolikoak «kondenatua» (baztertua, hobe?) izan bazen ere⁹⁰, oro har, *positiboa* (eskertzekoa) izan da bai Elizarentzat eta bai sinestunentzat ere.

1. Existentzialismoari esker, Bibliatik datozkigun *sinesmenaren jatorrizko markaren* batzuk (adierazgarrienak?) berreskuratu ditugu; hots: auhen, oihu, itxarote ez lasaituaren formapeko sinesmena vs. Atenasen Eskolako filosofoek erakutsitako ataraxian dirauen Jainko justu eta ahalguztidunaren irudipena: pertsonaiak, animaliak eta izadi fenomenoak kontrolatzen dituen, ulertzen ez dugun (onartu behar, haatik) forma txundigarri baten arabera⁹¹.
2. Existentzialistei (Nietzsche, Heidegger: *Ser y tiempo*) esker, sinestunok existentzia zehatz eta mugatuari: *gizaki historikoari*, alegia, balioa ematen ikasi dugu⁹²: «Lo distintivo de la idea bíblica (SG, y existencialista) de Dios (es) la intuición de que la salvación no tiene una esencia intemporal, sino más bien *temporal*» (*hinc et nunc*, alegia).

⁸⁹ METZ, J. B., *Memoria passionis*, o. cit., 25. or., eta 231.-238. or. (89)

⁹⁰ Arrazoi guztiz bitxiakatik. Pio XII.aren *Humani Generis* entzikikak (50.08.12) existentzialismoa ezin dela dogma katolikoarekin egokitu aldarrikatzen du «tanto si (el existencialismo) defiende el ateísmo como si al menos *impugna el valor del raciocinio metafísico (porque) rechaza las esencias inmutables de la cosas y no se preocupa más que de la existencia de cada una de ellas*» (eskolastika hutsa).

⁹¹ SCHELLENBERGER, D, o. cit: «Entonces la divinidad ya no es responsable de nada, porque ella lo soporta todo». (91)

⁹² *Ibidem*, 154. or.: «Heidegger cuestionó las premisas de una metafísica (SG, de una teología, religión, fe...) intemporal».

3. Gizakien existentzia historikoa errekupeatzaren ildoan, existentzialistek (lehen) *sinestunen historien* garrantzia ohartarazi digute⁹³: Teologia narratiboa edo esperientzia teologia vs. teologia espekulatiboa edo eskolastika: «Aquí hemos de hablar otra vez de la transición del lenguaje imposible sobre Dios al lenguaje posible sobre los efectos de Dios en el ser humano»⁹⁴.
4. Existentzialismoak bultzaturiko gizaki historikoa errekupeatzek⁹⁵ *Jesus historikoa* (existentzialista?: duda-mudak, tentaldiak, heriotzaren beldurra, «utzia» izanaren (absurdoaren) sentzazioa...) errekupeatzea ekarri du «uno de los logros más decisivos de la cristología de estas últimas décadas»⁹⁶.
5. Ezur aragizko gizakien existentzia errekupeatzek *denbora* edota historia errekupeatzea dakar: «Todos los enunciados bíblicos son portadores de *un índice temporal*, de una nota postrimera»⁹⁷. «¿Noiz arte hori, Jauna» (Is 6, 119). «¿Se acabará el combate, Señor, con la victoria? (Unamuno)». Zatoz, Jesus Jauna! (Ap, 22, 20)
6. Hilemorfismo planteamendu eszentzialista gainditu eta gero, sinestunok biziraupenean sinesmenaren «arrazoi existentzialistak» topatu behar ditugu. Heriotza ez omen dagokigu gizakioi: geurez, izaki hilkorrek baikara. Heriotzaren ondorengo biziraupena, izatekotan, dohain hutsa izango zaigu: *existitzen* diren (g)izaki guztien mesederako egindakoarengatik Jainko Aitaren esker ona⁹⁸.

* * *

Badago beste eragin positibo asko erlijio zein sinesmenerako existentzialismotik sortu zaiguna, baina, gaurkoz, ez dugu gehiagorako astirik eta bukatu behar dut. Zuen arreta eta pazientziagatik, eskerrik asko.

⁹³ Ikus SCHILLEBEECKX, E., *Jesus. La Historia de un Viviente*, Ediciones Cristiandad, Madrid, 1981 eta TORRES QUEIRUGA, A., *Repensar la cristología*, EVD, Estella (Navarra), 1996, 61.-156, batez ere, 74. or.: «El interés fundamental de Schillebeeckx radica en reformular hoy la *experiencia cristiana original*». Planetamendu hori hurbilago dago existentzialisteen esperientzatik, eskolastikoen tesietatik baino.

⁹⁴ SCHELLENBERGER, D, o. cit.

⁹⁵ SARTRE, J. P.: «El hombre, tal como lo concibe el existencialista, si no es definible, es porque empieza por no ser nada. Sólo será después, y será tal como se haya hecho».

⁹⁶ LOIS, J., «Balance de los logros de la reflexión cristológica en los últimos 25 años», *25 años de teología: balance y perspectivas*, PPC-Fundación Santa María, Madrid, 2006, 128. or. JEREMIAS, J., *Abba. El mensaje central del Nuevo Testamento*, Sígueme, Salamanca, 1981, 212. or.: «El esfuerzo por llegar al Jesús histórico es la tarea central de la investigación acerca del Nuevo Testamento». (96)

⁹⁷ METZ, J. B., *Memoria passionis*, o. cit., 132. or.

⁹⁸ TORRES QUIERUGA, A., *¿Qué queremos decir cuando decimos «infierno»?*, Alcance, Sal Terrae, Santander, 1995, 91. or.

Ohar osagarriak

(9) NIETZSCHE, F., *Honela mintzo zen Zaratustra*, IV. zatia, «Kanta hordia»: «Oi gizona» Hago adi! Gauerdí sakonak zer ziok». Entzun ere, MAHLER, G., *III. Sinfonia*, 4. mogimendua.

(12) DUCH, LI., *Un extraño en nuestra casa*, Herder, Barcelona, 2007, 22-23. or.: «Según nuestro parecer, más que las *respuestas*, lo que constituye el meollo de la cuestión de Dios (SG, de la religión) es la *pregunta*. Una pregunta insistente, inscrita, a menudo, dramáticamente, en las profundidades de ese ser finito con apetencias de infinito que es el hombre, cuyas respuestas, positivas o negativas, siempre se hallarán afectadas por la provisionalidad que lo caracteriza. Porque este extraño ser que, según feliz expresión de Rainer Maria Rilke, siempre se encuentra despidiéndose, nunca podrá dejar de interrogarse sobre de dónde viene y a dónde se encamina: ¿hay alguien que nos espera en la otra orilla del río? (Unamumo), ¿se reduce el conjunto de la existencia humana al azar?, el ser humano, ¿está completamente abandonado a su suerte? En un tiempo de banalización creciente de lo humano, la persistencia, la tozudez de los interrogantes fundacionales del ser humano, al margen del contenido de las respuestas, también muestra la seriedad con que se ha de plantear la existencia humana más allá de los tópicos y las modas de nuestro tiempo».

(14) Ikus TORNOS, A., «La filosofía del cristianismo y de la religión en Wittgenstein», in *Pensamiento*, 46 (1980), 181. or.: «Para comprender el significado de tales expresiones conviene añadir que lo que atribuye Wittgenstein a los que creen en Dios no es comprender el sentido de la vida, sino la comprensión de la pregunta por el sentido de la vida, y que tales afirmaciones remiten al orden de lo místico (SG, religioso), un orden del que es «preciso callar». Ikus in MARTIN VELASCO, o. cit., 223. or.

(17) TORRES QUEIRUGA, A., *El problema de Dios en la modernidad*, EVD, Estella (Navarra), 1998, 24. or.: «Al no tener suficientemente en cuenta la diferencia ontológica, Dios aparecería reducido a ser la causa primera: en definitiva, el *ens infinitum* al lado o por encima del *ens finitum*, una realidad (todo lo grande que se quiera *junto a* las otras realidades. Será Heidegger quien denuncie con insistencia este hecho, pero en su efectividad histórica ha estado acompañando decisivamente todo el proceso del pensamiento moderno (Kant eta Nietzsche barne)».

(22) Fausek «conocimientos» eta «convicciones» bereizten ditu («verdades inter-subjetivas o públicas» eta «verdades privadas», J. A. Marinaren esanetan; ikus *Por qué soy cristiano*, Anagrama, Barcelona, 2005). «Conocimientos» axioma nabarmen, logiko, matematikoetan edota esperimantu fisikoetan oinarritzen dira; «convicciones», ostera, barruko esperientzia, intuizio edota zantzuen elartze edo bat egitean «que son menos transmisibles y menos formulables, por válidas que puedan ser».

(24) *Ibidem*: «La mecánica cuántica ha supuesto un duro golpe a la concepción tradicional de la naturaleza, es decir, a la idea de una física con leyes naturales, universales, regulares y constantes, que permitan la inteligibilidad del mundo y hacían posible una epistemología realista. El principio de incertidumbre o indeterminación de Heisenberg y los distintos experimentos de la escuela de Copenhague, obligan a una revisión radical de nuestra concepción de la física y de la ontología y epistemología clásicas. En lugar de la perspectiva objetiva y estable, se pone en primer plano el ca-

rácter dinámico y potencial de la realidad, que revaloriza la posibilidad respecto de la facticidad, que sólo podemos constatar a posteriori».

(25) Ikus MADINA, J.A., *Aprender a vivir*, Ariel, Barcelona, 2005, «La aventura de crecer», 25-40. or. Ikus Eibl-Eibesfeldt, I., *Biología del comportamiento humano. Manual de Etiología humana*, Alianza, Madrid, 1993, Shaffer, D. R., *Psicología del desarrollo. Infancia y adolescencia*, International Thomson Ed., México, 2000, 405. or.; Santrock, J. W., *Psicología del desarrollo de la infancia*, McGraw-Hill Interamericana de España, Madrid, 2003: Después, sobre todo en la cultura racionalista occidental, es la razón la que, aparentemente, al menos, asume casi el protagonismo exclusivo del conocimiento. Sin embargo en las formas más básicas del conocer (enamoramiento, amor filial y/o maternal, amor a nuestro pueblo, etc.) aflora la raíz «sapiencial» (sapere, saborear) o sistémica (interacción de diversos sistemas, fuentes o formas de conocer) del conocimiento humano. También en el conocimiento religioso. ESTRADA, J. A., *la pregunta por Dios*, Desclée De Brouwer, Bilbao, 2005, 44. or.: «De ahí su enorme potencial motivador, inspirador y generador de conducta, ya que saca lo mejor y lo peor del hombre. En esto supera a la filosofía, que se basa en la racionalidad y valora lo abstractivo y reflexivo, sin atender ni valorar la importancia de las necesidades emocionales, expresivas y existenciales, que son las que la religión, juntamente con el arte, canaliza y asume».

(30) MARTÍN VELASCO, J., *Mística y humanismo*, o. cit., 30. or.: «El indiferente sería, en imagen muy precisa de Simone Weil, quien, teniendo hambre, logra convencerse de que no la tiene, con lo que está condenado por necesidad a morir de inanición». Habermasek bere burua indifentetzazt jotzen du «sin oído musical para la religión».

(48) MOELLER, Ch., *Literatura del siglo XX y cristianismo*, Gredos, Madrid, 1960, 65. eta 71. or.: «El libro de actas, con fecha 21 de diciembre de 1879, registra el nombre de Unamuno como secretario; él mismo cuenta cómo esas elecciones provocaban cada vez intrigas y «cabildos», en que se mezclaban incluso, por parte de los «paganos de fuera», acusaciones de carlismo («un niño me dijera que todos los congregantes éramos unos carlistones»). La elección de Unamuno fue discutida, pero ejerció su secretariado hasta abril de 1880; el 1º de octubre de 1880 se dirigió a Madrid, y su firma ya no aparece en los registros. Durante su adolescencia, Unamuno iba a misa todos los días y comulgaba una vez al mes».

(61) «Eleberri guztian zehar, pertsonaia nagusiak (Leturiak) lau bilaketa nagusi egiten ditu: lehenengoa, udalenean hasten du Zerubiden, bertako bakardadea bide, absolutua eskura dezakeela uste duelako. Bigarrenean, udan, Mirenganako maitasunaren bitartez absolutuaren jabe egingo dela pentsatzen du eta hirugarrenean, udazkenean, Parisen adimendua lagun duela bere helburua lor dezakeela uste du. Alabaina, usteak erdia ustel izan ohi duenez, Leturiak egiten dituen lehenengo hiru saiakeretan huts egiten du, ez haatik etsi. Laugarren saiakeran, neguan, Mirenen laguntza-deiari erantzun eta horrela ere absolutua aurkitzen ez duenez, laugarrenez kale egitea da Joseba Leturia behin betiko etsitzera eramaten duena. Azkenean, bere buruaz beste egiten du».

(79) Gauza bera gertatzen zaigu «maiteminduen arteko erlazioaz» dihardugunean. Horretarako, askoz adierazgarriagoa da hizkuntza poetikoa edota dantza... ezen ez psikologia edo anatomia traktatuak baino. MARTÍN, C., *La alegría del evangelio*, 89. or.: «Podemos interrogar a los Doce: ¿qué significó para ti aquel paso? Creo que in-

sistirían en la experiencia de salir de sí. y lo explicarían como un enamoramiento, como un sentirse irresistiblemente atraído por alguien». METZ, J. M., *Memoria passionis*, o. cit., 21. or.: «Quien, por ejemplo, formula el discurso sobre el Dios de Abraham, Isaac y Jacob de tal manera que resulta inaudible el lamento de Job –su queja (SG, existencialista): «¿cuánto durará esto todavía?», ése no hace teología, sino mitología».

(80) METZ, J. B., *Memoria passionis*, o. cit., 57. or.: «No se trata de incitar a la teología a que interprete esta famosa distinción del *Memorial* de Pascal –“el Dios de Abraham, de Isaac y de Jacob, no el dios de filósofos y eruditos”– como si el dios bíblico fuera un Dios de las negaciones espirituales e intelectuales, el Dios de la estricta antimetafísica».

(84) Ildo bertsutik? SOBRINO, J., *Jesucristo liberado. Lectura histórico-teológica de Jesús de Nazaret*, San Salvador, 1991, pp. 103 ss, y Madrid 2001: «Fuera del seguimiento no se tiene la suficiente afinidad con el objeto de la fe para saber de qué se está hablando». *Fuera de los pobres no hay salvación*, Trotta. Madrid, 2007, 126. or.: «El seguimiento asegura que en ella están presentes los dos elementos fundamentales del misterio de Dios: “ser Padre” y “seguir siendo Dios”. Mantener dialécticamente ambas cosas hace que la experiencia sea, y tiene que ser, proceso, como lo fue para Jesús. Es el “caminar” con Dios en justicia, amor y ternura, y es el caminar hacia Dios sin llegar a estar en posesión de él». Ildo beretik, Javier Garrido teologoaren «Vivir en proceso. Un modo de plantearse la vida» liburua, in Frontera-Hegian, ITVR-EBTI, Gasteiz, 2006.

(85) Fedea, itxaropena eta karitatea dira Jainkoarekiko birtuteak (virtudes teológicas). Hiru birtute horien mixing-a edo agerpena, neurri batean, kulturala edota sikelogikoa omen da. Ez omen dira berdinak europar (greziar edo erromatar) kulturaren, eta ekialdeko (juduen) kulturaren. Jesusen unerik sakonetan ba dirudi Jainkoarekiko esperientzari nabarmenena ez zitzaioala arrazoiaren bidez gauzatu (arrazoia kontuan hartzen bazuen ere), adorazioaren bidez baizik (Gure Aita, zeruetan zarana, Santu izan bedi zure izena...), gizaki txikitasun esperientzaren bidez (Emoiguzu gaur... parkatu gure zorrak... eta ez gu tentaldira eroan...), (ez)itxaropen bidez (Aita, zure eskuetan jartzen dut bizia), (ez)maitasun bidez (zergatik utzi nauzu?), galileo bati zegozkion esperientzari nabarmenena omen: «El discurso sobre el Dios de Abraham, de Isaac y de Jacob, que también es el Dios de Jesús, no es expresión de un monetismo cualquiera, “fuerte”, abstracto y ahistórico, sino de un monetismo “débil”, vulnerable, caracterizado por la empatía (SG, existencialista?). Se trata, en esencia, de un discurso sobre un Dios sensible al sufrimiento», ikus METZ, J. B., *Memoria passionis*, o. cit. 163. or.

(89) DUCH. LI., o. Cit., 34. or.: «Con frecuencia, se ha supuesto que las «raíces cristianas» de nuestro país (SG, continente) eran un punto fijo que nada ni nadie podrían desvirtuar o anular. Nos parece indiscutible que nuestra historia y nuestra cultura resultan totalmente incomprensibles si, para bien y para mal, no se tiene en cuenta la presencia y la acción en ellas del mensaje cristiano y de sus diferentes formas de institucionalización a lo largo de los siglos, pero también nos parece cada día más indudable que la fijación de esas raíces cristianas en el corazón de los habitantes de este país no ha sido tan firme ni tan profunda como se había supuesto».

(91) Olibondoko ortuan, Jesus askoz existencialistago agertzen zaigu Sokrates (hau ere gezurrez kondenatu eta zigortua), Atenaseko espetxean, astaperrexila hartu zuenean baino. METZ, J. B., *Memoria passionis*, o. cit., 153. or.: «El neoplatónico

Plotino, cuya influencia, que en la filosofía cristiana de la religión se extiende por lo menos hasta Hegel (SG, hasta el nacimiento del existencialismo), sometió repetidamente a la teología al yugo de un estricto pensamiento de la identidad... el axioma gnoseológico de que “sólo lo semejante conoce a lo semejante” inició su anónimo imperio en la teología cristiana. Pero este axioma representa el más alto escalón reflexivo de la intemporal autorreflexión del Absoluto: en sí mismo, el tiempo (SG, la vida histórica, el yo reivindicado por el existencialismo) no tiene la más mínima autorreflexión del Absoluto. El originario axioma gnoseológico de la idea bíblica de Dios debería rezar, por el contrario, como sigue: “Sólo lo que es diferente entre sí puede conocerse mutuamente desde el reconocimiento”. Admiración, expectativa, curiosidad (SG, lamento, canto...); todo ello pertenece a la estructura cognitiva de una teología comprometida con la idea bíblica de Dios».

(96) GUIJARRO OPORTO, S., «Jesús, el hombre: investigación histórica», in *Jesús de Nazaret. Perspetivas*, PPC-Fundación Santa María, 2003, 5-6. or.: «Se trata, efectivamente, de un tema central para una disciplina –la exégesis y, en última instancia, la teología– que quiere dialogar con la cultura en la que vive».

TXILLARDEGI ETA (KRISTAU?) ERLIJIOA

Donostia, 2007.07.18

I. diapositiba.

LETURIA-REN EGUNKARI EZKUTUA ETA ERLIJIOA

- 1°. Jose Luis Alvarez Enparantza, Txillardegi, *idazle erlijiosoa?*
 - 2°. Leturiaren erlijiotasunaren urratsak
 - 3°. M. Unamuno Leturiarengan eragile?
 - 4°. Existenzialismo razionalista ala kristau existenzialismoa?
-

II. diapositiba.

JOSE LUIS ALVAREZ ENPARANTZA, Txillardegi, *idazle erlijiosoa* (I)

1. Leturian...

- ✓ *Literatura azpigeneroa*. Munduan erlijiozko fedea galdu-ala kezkak eta zalantzak aunditu zaizkio egungo gizonari, ta aiekin batera, geroz eta gehiago ugaritu dira *barne-egunkariak*, benetako literatura-moda biurtu arte" (74).
- ✓ *Literatura korrontea*: "La filosofía existencial (es) producto (reacción) de la inhibición religiosa (del racionalismo) (ZAMBRANO, M.).
- ✓ *Maitemintzen* geranean, esate baterako, ez du ameskia andregaiak sortzen, gure Jainko-egarriak baizik (117).
- ✓ Argi ikusi dut gaur, eta bihotz-utsunearen sustralari igarri diot: Jainkoaren egarria da gizonaren zorion-miña. Jainkoaren bearra da gizonaren sustrala bera: gizona ukatu gabe, ezin diteke au uka (117, 121).

III. diapositiba.

JOSE LUIS ALVAREZ ENPARANTZA, Txillardegi, *idazle erlijiosoa* (II)

2. Beste literatura lanetan...

- ✓ *Peru Leartzako* (1960): non (Txillardegik dio) "budismoaren presentzia nabaria baita", gaurko agnostiko askoren horren gogokoa Jainkoaren gabeko erlijioa.
- ✓ *Elsa Scheleen* (1965): "Se nos presentan reflexiones referentes a la religión y la secularización (el problema de la secularización se ve reflejada en las dudas religiosas que presenta Munier tras haber conocido a Elsa) (Olaziregi, M. J.).
- ✓ *Artikuluak*: "Kierkegaarden hazia, Unamumoren lore", Budari buruzko "Mendeurren oargarri bat" (1956), "Fulton Sheen: Religión sin dios", *Egan*, 5-6 (1956), "Unamuno eragille", *Egan*, 3-4, (1957), "Betikoaz agian", *Egan*, 1-2, 1958, 43.-47. or. "Sinistu ezinean iges egin behar", *Jakin*, 27-28 (1967), Prestatzen ari den salakeren artean, "Erljioaz eta Antropozentrismoaz" arituko dela aurreratu digu in "Egunen harian", 05.10.26

IV. diapositiba.

LEHENDABIZIKO ONDORIOAK

Txillardegiren literatura lanak:

1.a, Literatura erlijiosoan sar daitezke (non hobe?)

2.a, Sartzekoak dira, esaterako, Charles Moeller-en Literatura del siglo XX y cristianismo moduko bilduma batean: Gabriel Marcel, Miguel Unamuno, Jean Paul Sartre, Simone de Beauvoir, Albert Camus, Charles Peguy ...

3.a, J. P. Sartre: "Badaude existentzialista talde bi:

- Lehenak, kristauak direnak: talde honetan Jaspers eta Gabriel Marcel sartuko nituzke,
- Bigarrenak, jainkogabekoak: Heidegger, Frantziako existentzialistak eta ni neu" (Sartre).

4.a, Txillardegiren iritzia: "Leturia idatzi nuenean oraindik kristau existentzialistatzat nuen neure burua... eta segidan, ezari-ezarian, agnostizismora jo nuen".

V. diapositiba.

ZER DA (IDAZLE) ERLIJIOSOA IZATEA (I)

1. Erlijiosoa: $\left\{ \begin{array}{l} \neq \text{Otolzglea, sermogillea...} \\ \neq \text{Sinestuna} \\ = \text{Zelataria: Begirale, ze gaualdi dugu? (ls 21 11)} \end{array} \right.$

2. Muga-galdera:

- Martin Heidegger: Zergatik izakia eta ez ezereza?
- Ignacio Ellakuria: Zergatik ezereza eta ez izakia = izatea? (Etika)
- Leturia: Non daude mugagabeko bide ezkuftuak? (102)

3. Zertaz galdetu? *Bizitzaren* (heriotza barne) zentzua edota *norabideaz* alegia:

"Gutziz egokia deritzat onengatik erlikioari, bestegatik ez ba litz ere. Gizonaren elburua Zeruan(?) jarriz, bide utsa bihurtzen du biziera, ta itxaropenak eta lillurak gordetzeko aukera bakarra ematen dio gizonari" (Leturia).

VI. diapositiba.

ZER DA (IDAZLE) ERLIJIOSOA IZATEA (II)

4. Nori galdetu?: Sakratua, lilugarria (beldugarria, zenbait kultura eta agerpenetan) den edo izan daitekeen gutaz "beste" bati: "Erlijiozkoa da berez gizonaren *utsunea*, ta ez dauka *mundu onetakoaz* asetzerik" (117).

5. *Radarra*. Erantzunik ote? distirarik?: Tensio edo ermetasunari eustea: "Non dago-ta nere irten-bidea" (81).

Erljio < *Re-ligio* < *Re-ligo* = (*ber*)lotu

Sinesmena

Erljioaren dinamikan (begiratu, entzun), sinismenak muga-galderei *surpegia* ematen die: "Jainkoaren begiratzea maitatzea da" (Avilako Santa Teresa):

"Ni aukeratu ez-baña ni aukeratzea gertatu zaidalako" (137)

VII. diapositiba.

ZER DA (IDAZLE) ERLIJIOSOA IZATEA (III): Jakite ezberdinak

Jakitearen *subjektuaren* eta *objektuaren* arteko (des)egokitasuna

Zientzia : → Arrazola → Errealitate fisikoak: banan-banakoak

Filosofia : → Arrazola → Errealitate orokorrak eta abstraktuak

Erljioa : → Alde edo dimentsio askodun jakite konplexua (> Sapere):

"El pensador dice el ser. El poeta nombra lo sagrado. Es el poeta quien descubre la verdad última de este diálogo que es el hombre" (HEIDEGGER).

Noiztanik da gizona pentsakorra? Bañan ulermena, argizagi itzalkorra da. Buruari uko egiñez, bidean abiatzen naiz azkenik. Gora blotza! (100, 138, 139).

VIII. diapositiba.

ZER DA (IDAZLE) ERLIJIOSOA IZATEA (IV): Jakite ezberdinak

Erljioa → Sinesmena:

- ✓ Arrazoizkoa ez dela (no racional):
 - Batetik, Arrazoiarekiko erlijio-objektuaren desegokitasunagatik: "Beti onartzen dira aurre-absolutuak. Ezin irten diteke utsetik. Gero piskanaka ta etendurarik gabe eraikitzen joate arren. Jauzi egin bear da beti asieran: 'intuizioa' dela, edo nai dugun eran deitu dezakegun lenengo oinkada. Izenak ez du ajolik" (130).
 - Bestetik: Objektuaren (Jainkoaren) ezin besarka-ezintasuna: "Un Dios que tiene que hacer demostrar su existencia es en definitiva un Dios muy poco Dios y la demostración de su existencia a lo más que puede llegar es a una blasfemia" (NIETZSCHE).
- ✓ 'Arrazoigarria' bai (sí razonable): "Egon beti prest zeuen itxaropenaren arrazola eskatzen dizuenari erantzuna emateko" (1 Pedro, 3, 15)

IX. diapositiba.

ERANTZUTEKO FORMAK (I)

- ✓ *Erantzunik ez → Agnostikoa:*
 - Hertsia = Eszeptikoa. Ezin da aurrera joan. Ezin da ezer frogatu: "Oinarri nahikorik gabeko aukeratu beharra edota angustia" (SARTRE).
 - Irekia: Galderari... eustea. Adi egotea...: Bai..., Bai..., Egia... Baña, Jainkoa? (119)
- ✓ *Galderari ez → Ateoa*
- ✓ *Galderarik ez → Indiferentea*

X. diapositiba.

ERANTZUTENeko FORMAK (II)

Leturia, erlijiosoa bai, sinestuna ez (?)

Leturia:

- Nun daude oñarri sendoak, aietan nik atsedena ar dezadan? Nun dago beren Iturria? Nun zaude Zu? (119).
- Fedearen bearra ta bidetasuna onela azaltzen ditut gaur; ez gizonaren aurkakoa bezela, gizonaren izanari lotutako bearra bezela baizik. Baña, zein fede? Edozein? Zein bide? Zein absolutu? (128).
- Ez zaitut nik zu beñere ukatu (142).
- Bildur naiz. Otoitz egin naiko nuke. Nori, ordea, fedegabe gogor honek? (142).

Txillardegia:

Ni neu agnostikoa naiz. Egia da frankismoaren garaiko seme naizela, heziketa katolikoa jaso duena, baina ni ez naiz inoiz militante katolikoa izan, ez naiz Acción Católicaa eta horrelakoetan ibili.

XI. diapositiba.

LETURIAREN ERLIJIOTASUNAREN URRATSAK: 'APORTAZIOAK' eta 'GABETASUNAK' (I)

1. Gizakia mugatua, osotasunaren egarria: *Bakarrik nago Zerubiden* (21)

- a/ *Contingentia* (Aristoteles) → *Heriotzarako gizakia* (Heidegger)
b/ Gizonaren *zoribidea* oarrez bizitzera noa (107).

LETURIA (76)	MITXELENA (10)
Gizon eria artzen omen da gaur literaturan gizonaren ereduatzat; eta joera onek iduri gezurrezkoa sortu duela diote sasi-baikor askok. Arrazoi pitin bat dutela ukatu ez arren, au esaten diegu oriel: zergatik ez ditu lau ostoa irustak??"	Nolanai ere, eta aspaldidanik naiz iritzi ortakoa, Paradisu galduearen miña daukagu ezer-muñetaraño sartua eta beldur naiz ez ote geran beti ibilliko gaur-biarretako munduan <i>tanquam aduenae et peregrini</i> , errimiñiak uzkuriturik dauzkan arrotz eta kanpotarren gisan.

XII. diapositiba.

LETURIAREN ERLIJOTASUNAREN URRATSAK (II)

2. Gizaki modernoa, absolutua behar du:

- *Neure burua aurkitu nai dut, nere gaitzerako ba da ere, naizena sakon aztertu ta miatzeko*" (23).
- *Zorion egarri sakona*" (24, 100-101)
- *Zertarako dut ulermena? Nire bidea billatzeko* (113)
- *Absolutuak zuzendu bear du nere bizitza; zer balio izan dezake bestela onek? Zertarako genduke adimendua? Zertarako poz-yorana?* (123)

3. Erantzun (osorik) ez → Galderari (bideari) eustea: Existentzia mina?

- *Nork bizitu du alaitasun osoa* (75).
- *Etokizunaren bildur naiz. Nun dago-ta nere irten bidea?* (81).
- *Ondoan bide-dugu beti gure zorion-egarri sakona itzaliko duena* (100).
- *Oso erlatibuak dira absolutuak* (126)
- *Goragaleak ditut. Nazkatuta nago* (101; 103).

XIII. diapositiba.

LETURIAREN ERLIJOTASUNAREN URRATSAK (III)

4. Gizakiaren ekimena edo inizatiba (Prometeo):

- *Jainkoa etzaitut nik zu beñere ukatu. Lagun zaizkit nere larrialdi onetan Miren biziko balitz → Maitasunaz jautuko ditut nere pekatuak.* (142).

5. Erliijo funtzionala:

- *Argi ikusi dut gaur, eta biotz-utsunearen sustraiari igarri diot. Jainkoaren egarria da gizonaren zorion-miña. Zerbait Absolutu bear nuen nere biotzak, Artan atsedena ta atsegiña edateko. Nola bete nintzake emakume gajo batek?* (117).
- *Erliijoari eskerrak, bizitzatik kanpora joan da gure lorkizuna* (120).
- *Bizitza obakunde bat (proiektu) bat bezela jotzean, zer-egiña biurtzen da biziera, ots, bide bat, eta beste arrakasta aundi bat du au ere* (121). *Gutziz egokia deritzat onengatik erliijoari, bestegatik ez ba litz ere* (120).

XIV. diapositiba.

LETURIAREN ERLIJOTASUNAREN URRATSAK (IV)

6. Arrazoiaren muga

- Egiak ez du gizonagan agintzen, baloreak baizik. Eta balore auek ez dira adimentuz aukeratzen, joera, azikuntza, gizaroa, biotza, ta beste amaila eragiñen bidez baizik (125).
- Biotza zegok buruaz gañera (99).

7. ibiltzea → Aukeratzea

- Aldatzeak eta mugitzeak egiten dituzte zoriona eta atsekabea (119).
- Ibiltzeak ez darama absolutorik bere sustraletan (122).
- Ibilli egin bear da, ibiltzeak berak beteko ez gaituela jakinda ere; eta itsuka ibilli bear da, artutako bidea 'a posteriori' baietsi ditekkelako konsolabide bakarrean. Ikusi ez arren, siflistu egin bear da; ta fede orri bizitza osoa lotu. (127)

XV. diapositiba.

LETURIAREN ERLIJOTASUNAREN URRATSAK (V)

8. Arrazoiaren kontra? Sentimenduak → Maitasuna

- Makurtu egin bear burua: ez daukagu egiara iristerik, jauzi baten bidez abiatuak baizik. Eta gu geu ez gera gauza bearrezko jauzia emateko (131).
- Biziagoa da zorion-egarria egia-miña baño (131).
- Iñora ez darama adimenduak, bere eziña adiraztera baizik (136).
- Sentimenduak ez du aditzen, eskatzen baizik (136).
- Zoriona iristeko maitetasuna eskatzen digu... Eta zer da maitasuna?
- Gu zeru-lurreko erdian jarrita aukeratu nai ba du adimenduak, geure burua eskeñi nai du berriz sentimentuak, besteentzat gu laguntza biurtuz... Nik aukeratu ez-baña ni aukeratzea gertatu zaidalako (137).

XVI. diapositiba.

LETURIAREN ERLIJOTASUNAREN URRATSAK (VI)

Ondorioak:

- ✓ **Moderno.** Credo quia absurdum vs. Sinesmenaren *oinarria* (harria): "Neure burua arkitu nai dut, nere gaitzerako ba da ere, naizena sakon aztertu ta miatzeko" (LETURIA, 23).
- ✓ **Ez da zehatza:**
 - a) Ez du ondo bereizten *erlijioa* eta *sinesmena*, *erlijio naturala* eta *kristautasuna*.
 - b) Kontrajartzen ditu *arrazoia* vs. *sentimendua*: "Ulermena atzeman dezakean egia... zorionarekin zer-ikusirik ez du. Zertarako dut, hortaz, gidarizat, adimendu aul au? Zergatik nere almen nagusitzat, neure aurka ba dago" (131).
 - c) Erlijioari eskerrak, bizitzatik kanpora joan da gure lorkizuna (120).
- ✓ Hipotesi asko Planteatzen ditu (arrazoimenaren eta sentimenduen artekoa, kasu), baina ez ditu ez lantzen, ez sakontzen.

XVII. diapositiba.

M. UNAMUNOREN TXILLARDEGIRENGAN ERAGILE?

M. UNAMUNO	J. L. ALVAREZ ENPARANTZA
1. Heziketa katolikoa: <i>militantea</i> .	1. Heziketa katolikoa: <i>ez militantea</i> .
2. Prometeo: Jainkoaren <i>kontra</i> aritzea.	2. (Prometeo) ↔ Tantalos: "Jainkoaren egarria, egiara iristerik ez daukagula" (142)
3. <i>Arrazoian</i> oinarrituriko fede ezina.	3. <i>Arrazoian</i> oinarrituriko fede ezina.
4. Sinistu <i>nahia</i> : Creer es crear <ul style="list-style-type: none"> a) Sentimenduak b) Ebanjelioko Jesus c) Otoitza 	4. Sinistu <i>nahia</i> <ul style="list-style-type: none"> a) Sentimenduak b) Ez dago Jesusen aipamenik c) Ia ez dago otoitzik
5. Agnostiko irekia? Sinestuna?	5. Agnostikoa? Sinestuna?
6. Prozesu luze eta sostengatua	6. Prozesu labur eta bat batekoa
7. Nitasuna	7. Nitasuna
8. Heriotzaren ondorengo <i>biziraupena</i>	8. <i>Absolutuaren</i> beharra.
9. Lirikoa	9. Intelektuala
10. Agonia	10. Asperdura

XVIII. diapositiba.

EXISTENTZIALISMO RAZIONALISTA ALA KRISTAU EXISTENTZIALISMOA? (I)

Esentzialismo erlijiosoa	Existenzialismo agnostikoa	Kristau existentzialismoa
Esentzia edo definizioa (META)FISIKA	Existentzia edo historia GIZAKIA <i>in fieri</i>	Existentzia edo sinestun(ar)en 'historiak' Jainkoaren <i>Proiektua</i> . <i>Creatio continua, in fieri</i>
Logika edo eskolastika	Fenomenologia ↔ Arrazoi Hutsaren Kritika	Esperientziak → LILURA
Razionalismoa	Arrazoi nahikorik gabeko aukeratu beharra	Kristoren / lehen kristauen esperientzia
Jainkoarenganako arazoizko viak	Nahia eta ezina	a) Bihotzaren arazoak b) Jesukristoren aitak hautatua izanaren arazoak ematea

XIX. diapositiba.

EXISTENTZIALISMO RAZIONALISTA ALA KRISTAU EXISTENTZIALISMOA? (II)

Esentzialismo erlijiosoa	Existenzialismo agnostikoa	Kristau existentzialismoa
Kontzeptuak Kontzeptuaren eta errealitatearen korrespondentzia	Sinboloak (Poesia) Desegokitasuna edo Muga (meta)fisikoa →	Sinboloak + Jarraitzea (Sartre, Leturia: Ibiltzea) • Misterio edo gau beltza: <i>Ene Jainko, ene Jainko, zergatik utzi nauzu?</i> • Konfiantza: <i>Aita, zure eskuetan jartzen dut bizia.</i>

XX. diapositiba.

EXISTENTZIALISMO RAZIONALISTA ALA KRISTAU EXISTENTZIALISMOA? (III)

Esentzialismo erlijioso	Existenzialismo agnostikoa	Kristau existentzialismoa
Jainkoa: Izate hutsa, Egia, Lehen Motorra edo Lehen Kausa, Azken Kausa	Jainko helezina (Unamuno) Jainkoa: Baliarik gabeko hipotesia (Sartre)	Jainko eskainitakoa, jeltsia, errebelatua, ezereztua, hustua.
Gizakia: <i>animal rationale</i>	Heriotzako izakia (Heidegger)	Materia biziaren autotranszendentzia
Heriotza: Arimaren betiko biziraupena.	Biziraupena nahia eta ezina	Jainkoaren esker ona eta dohainikakoa.

XXI. diapositiba.

EXISTENTZIALISMOAREN EKARPENAK GAURKO ERLIJOTASUNERA

EXISTENTZIALISMOAREN EKARPENAK GAURKO KRISTAUTASUNERA

- ✓ Existenziaren (zoriontasunaren) balioa vs. *Contemptus mundi*
- ✓ Historiaren ([]lehen] sinestunen historien) garrantzia (Teologia narratiboa) vs. Teologia espekulatibo edo eskolastikoa.
- ✓ Esperientzia → aurkitze 'in fieri'.
- ✓ Jesus historikoaren esperientiaren garrantzia.
- ✓ Ez jakitearen (misterioaren) garrantzia (Teologia apofatikoa).
- ✓ Azalpena vs. frogapena, arrazoizkoa vs. 'arrazoigarria'.
- ✓ Bizitzaren ondorengo bizia ez omen dagokio gaizakioi, izatekotan dohaina da (*existitzen* diren guztien mesederako egindakoari Jainkoaren esker ona).

XXII. diapositiba.